

แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์

นายชงทอง จันทรางศุ

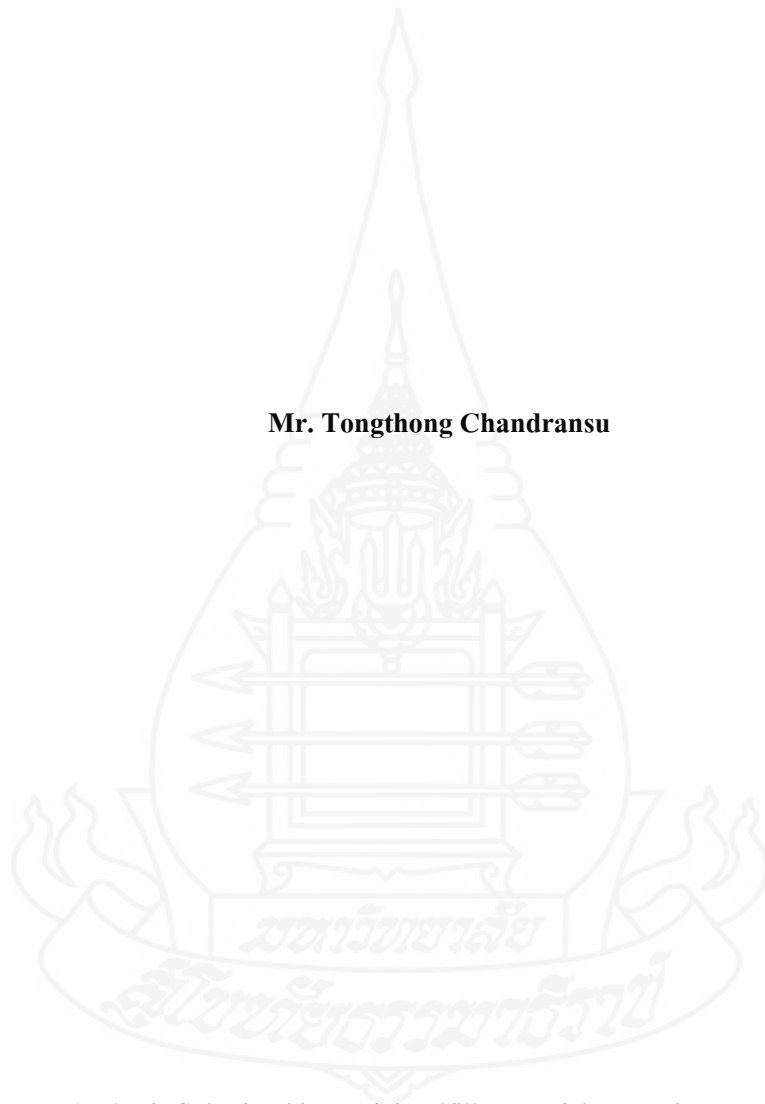

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต
แขนงวิชาการเมืองการปกครอง สาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

พ.ศ. 2553

The Political View of King Rama IV on the Institution of Monarchy

Mr. Tongthong Chandransu

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for
the Degree of Master of Political Science in Politics and Government

School of Political Science

Sukhothai Thammathirat Open University

2010

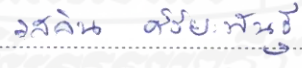
หัวข้อวิทยานิพนธ์ แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์
ชื่อและนามสกุล นายชงทอง จันทรางศุ
แขนงวิชา การเมืองการปกครอง
สาขาวิชา รัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
อาจารย์ที่ปรึกษา 1. รองศาสตราจารย์ ดร. รุ่งพงษ์ ชัยนาม
2. รองศาสตราจารย์รศลิน ศิริยะพันธุ์

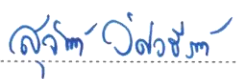
วิทยานิพนธ์นี้ได้รับความเห็นชอบให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรระดับปริญญาโท เมื่อวันที่ 17 มิถุนายน 2554

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. ไพฑูรย์ มีกุล)

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. รุ่งพงษ์ ชัยนาม)

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์รศลิน ศิริยะพันธุ์)

..... ประธานกรรมการบัณฑิตศึกษา
(รองศาสตราจารย์ ดร. สุจินต์ วิสุทธิรานนท์)

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เรื่อง “แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์” เล่มนี้ ได้รับความกรุณาวิจารณ์จากรองศาสตราจารย์ ดร.รุ่งพงษ์ ชัยนาม และรองศาสตราจารย์รศ.ลิน ศิริยะพันธุ์ อาจารย์ประจำสาขารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ในฐานะอาจารย์ที่ปรึกษาซึ่งได้กรุณาให้คำชี้แนะที่เป็นประโยชน์ รวมทั้งได้กรุณาแนะนำและตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ตั้งแต่แรกเริ่มจนกระทั่งสำเร็จบริบูรณ์ ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งและขอขอบพระคุณในความกรุณาเป็นอย่างยิ่ง

ขอขอบพระคุณเป็นพิเศษสำหรับ รองศาสตราจารย์ ดร.ไพฑูริย์ มีกุลศล ประธานคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ที่กรุณาใช้เวลาอันมีค่า อ่านและให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ยิ่งในทางวิชาการ เพื่อแก้ไขปรับปรุงวิทยานิพนธ์เล่มนี้

สำหรับผู้ทรงคุณวุฒิสองท่านที่ได้กรุณาให้สัมภาษณ์เพื่อความสมบูรณ์ของแง่มุมความคิดเกี่ยวกับประเด็นที่เป็นหัวข้อวิทยานิพนธ์ครั้งนี้ ได้แก่ พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฑฒ์ เกษมศรี และอาจารย์ ดร.ชัชพล ไชยพร ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ และขอบคุณด้วยความจริงใจ

อนึ่ง ผู้วิจัยขอขอบคุณ ดร.พิเศษ สอาดเย็น ผู้ได้กรุณาเอื้อเฟื้อตรวจสอบบทความย่อในภาษาอังกฤษด้วยความอารี

นอกจากนั้นในการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยได้รับความเอื้อเฟื้อ ความช่วยเหลือด้วยความเต็มอกเต็มใจอย่างดียิ่งจากนางสาวดารณี อรุณวารากรณ์ นางสาวหทัยชนก ทองหล้า และนางสาวดวงดาว ศิลาอาสน์ เพื่อนข้าราชการที่สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ในการจัดพิมพ์ และเป็นผู้ช่วยวิจัยที่เข้มแข็งมาโดยตลอด ผู้วิจัยขอขอบคุณผู้ร่วมงานทั้งสามท่านไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

ธงทอง จันทรางศุ

มิถุนายน 2554

ชื่อวิทยานิพนธ์ แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วย
สถาบันพระมหากษัตริย์

ผู้วิจัย นายชงทอง จันทรางศุ **รหัสนักศึกษา** 2528000504 **ปริญญา** รัฐศาสตรมหาบัณฑิต
(การเมืองการปกครอง) **อาจารย์ที่ปรึกษา** (1) รองศาสตราจารย์ ดร. รุ่งพงษ์ ชัยนาม
(2) รองศาสตราจารย์รสลิน ศิริยะพันธุ์ **ปีการศึกษา** 2553

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษาและวิเคราะห์แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ (2) ศึกษาผลที่เกิดขึ้นจากแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาและวิเคราะห์จากเอกสารประวัติศาสตร์และผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง รวมถึงตลอดถึงการสัมภาษณ์วิเคราะห์เจาะลึกกลุ่มตัวอย่างผู้ทรงคุณวุฒิสองราย จากนั้นวิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า (1) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปลี่ยนแปลงแนวพระราชดำริทางการเมืองที่ว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ จากแนวคิดทางการเมืองเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ของประเทศไทยจากเดิมที่เห็นว่าสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นเทวราชาหรือธรรมราชา มาเป็นแนวพระราชดำริว่า การเป็นพระมหากษัตริย์เกิดขึ้นเพราะอาณาประชาราษฎร์พร้อมใจกันยกย่องยินยอมให้ทรงดำรงตำแหน่งนั้น (2) ผลที่เกิดขึ้นจากแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ ทำให้พระราชกรณียกิจและการใช้พระราชอำนาจในฐานะพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับแนวพระราชดำริทางการเมืองที่ปรับเปลี่ยนไป คือมีลักษณะที่มีความใกล้ชิดและเข้าถึงจิตใจของราษฎรมากขึ้นกว่าแต่ก่อน มิได้ทรงถือราชาภิสิทธิ์ว่าทรงเป็นเจ้าเป็นใหญ่ และทุกคนต้องยำเกรงต่อพระราชอำนาจ แต่ทรงยึดหลักว่าพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์มิได้ยิ่งใหญ่ไปกว่าความสุขส่วนรวมในประเทศของพระองค์

คำสำคัญ แนวพระราชดำริทางการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
สถาบันพระมหากษัตริย์

Thesis title: The Political View of King Rama IV on the Institution of Monarchy

Researcher: Mr. Tongthong Chandransu; **ID:** 2528000504; **Degree:** Master of Political Science (Politics and Government); **Thesis advisors:** (1) Dr. Rungpong Jayanama, Associate Professor; (2) Rosalin Siriyaphan, Associate Professor; **Academic year:** 2010

Abstract

The objectives of this study are: (1) to identify and analyze the political view of King Rama IV on the institution of monarchy; (2) to assess the consequences of the political view of King Rama IV on the institution of monarchy.

The qualitative research methodology employed in this study entailed an analysis of relevant historical documents and academic publications as well as in-depth interviews conducted on two experts. The subsequent analysis was analytical narration.

Based on the study, it was found that (1) there had been a shift in the political view of King Rama IV on the institution of monarchy; while his former view can be identified with the long held notion of the monarchial institution as the *Deva Raja* or *Dhamma Raja*, the new political view on the royal institution subscribed by King Rama IV regarded the endorsement by popular consensus as the necessary condition for the accession to the throne; (2) the consequences of such change in the political view of King Rama IV on the institution of monarchy was reflected in the ways in which the monarch conducted his duties and exerted his prerogative as the king: they became more friendly and accessible to his subjects; the insistence on the royal privilege and the absolute commanding power was replaced by the new principle which placed the happiness of the general populace in the kingdom above requirements of the royal prerogative.

Keywords: Political view, King Rama IV, Institution of monarchy

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
บทที่ 1 บทนำ	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์การวิจัย	2
สมมติฐานการวิจัย	3
ขอบเขตการวิจัย	3
นิยามศัพท์เฉพาะ	3
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	4
บทที่ 2 วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง	5
แนวความคิดทางการเมืองการปกครองที่เป็นสากล	6
แนวความคิดว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	7
เหตุการณ์สำคัญเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้ราชสมบัติ	12
เหตุการณ์สำคัญเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้ราชสมบัติ	18
พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเอกสารร่วมสมัยที่ส่องสะท้อนแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วย สถาบันพระมหากษัตริย์	26
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	38
บทที่ 3 วิธีดำเนินการวิจัย	44
ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง	44
เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย	44
การเก็บรวบรวมข้อมูล	46
การวิเคราะห์ข้อมูล	46

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 4 ผลการวิเคราะห์ข้อมูล	47
พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	49
แนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	52
ข้อวิเคราะห์	57
บทที่ 5 สรุปรการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	58
สรุปรการวิจัย	59
อภิปรายผล	60
ข้อเสนอแนะ	63
บรรณานุกรม	64
ภาคผนวก	68
ก สำเนาพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ ในพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	69
ข แบบสัมภาษณ์วิทยานิพนธ์ เรื่อง แนวพระราชดำริทางการเมือง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์	75
ประวัติผู้วิจัย	77

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ประเทศไทยมีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นประมุขของชาติมาช้านานแล้ว อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นระยะเวลาไม่น้อยกว่าเจ็ดร้อยหรือแปดร้อยปี สถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นสถาบันทางการเมืองที่มีความหมายและมีความสำคัญยิ่งสำหรับประเทศไทย ตลอดระยะเวลาหลายร้อยปีที่ผ่านมา สถาบันพระมหากษัตริย์มีการปรับเปลี่ยนแนวคิดและบทบาทอยู่เสมอ เช่น สถาบันพระมหากษัตริย์ในสมัยสุโขทัย ก็มีสถานะและความสัมพันธ์กับอาณาจักรเป็นอย่างหนึ่ง ครั้นล่วงมาถึงสมัยอยุธยา ฐานะความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์กับราษฎรที่เคยนับถือคุ้นเคยดั่งบิดากับบุตรตั้งแต่สมัยสุโขทัยก็แปรเปลี่ยนไป ปรับรูปแบบมาเป็นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นสมมติเทพกับไพร่ฟ้าประชาชน ตามคติของศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดูซึ่งมีการเคารพนับถือเลื่อมใสอยู่เป็นอันมาก ในภูมิภาคนี้ นอกจากนั้นแล้ว พระพุทธศาสนาซึ่งไทยเรานับถือเป็นศาสนาประจำชาติมาช้านานก็มีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการเมืองและการปกครองของประเทศไทย พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นประมุขของประเทศตามคติในทางพระพุทธศาสนาแล้ว คือพระชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์ที่เสด็จอุบัติมาบำเพ็ญบารมี เพื่อเตรียมพระองค์จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล

กล่าวโดยรวมแล้วจึงเห็นได้ว่าตามคติความเชื่อแต่โบราณมานั้น สถาบันพระมหากษัตริย์ตั้งอยู่บนรากฐานความเชื่อของสองศาสนาระคนเจอกัน คือความเชื่อทางฝ่ายศาสนาพราหมณ์ฮินดูที่เห็นว่าพระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพ เป็นอวตารปางหนึ่งของพระผู้เป็นเจ้าจากสรวงสวรรค์ลงมาบำราบยุคเชษฐาใน โลกมนุษย์ พร้อมกับความเชื่อทางฝ่ายพุทธศาสนาอีกกระแสหนึ่ง ที่เห็นว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ ทรงมีภาระบำเพ็ญบารมีเพื่อจะได้เป็นพระพุทธเจ้าในพระชาติต่อไป ความคิดทั้งสองฝ่ายนี้ห่างไกลกันมากกับความคิดในทางทฤษฎีรัฐศาสตร์ฝ่ายตะวันตก ที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “สัญญาประชาคม” เพราะตามความคิดฝ่ายตะวันตกในแนวทางสัญญาประชาคมนั้น ผู้ปกครองหรือประมุขของรัฐมิได้เข้าสู่ตำแหน่งด้วยบุญญาบารมีหรือเทวสิทธิ์ที่พระผู้เป็นเจ้าจากสรวงสวรรค์ประสิทธิ์ประสาทให้ หากแต่ผู้คนที่ทั้งหลายที่เป็นสมาชิกในสังคมยินยอมพร้อมใจกัน

สละความเป็นเสรีในส่วนของแต่ละคน เพื่อยกย่องให้ผู้ที่เห็นสมควรทำหน้าที่เป็นผู้นำ ผู้ปกครอง การเข้าสู่ตำแหน่งของผู้ปกครองหรือประมุขของรัฐ จึงเกิดขึ้นจากฉันทมติของประชาชน ทฤษฎีนี้เองทำให้ผู้ปกครองต้องสำนึกตระหนักอยู่เสมอว่าตนมีหน้าที่ต้องดูแลคุ้มครองผู้คนที่อยู่ใน แวนแคว้นตามสัญญาประชาคมที่ตนเองได้รับมอบหมายมา

เมื่อเราย้อนกลับไปศึกษาประวัติศาสตร์เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินที่ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่งของเมืองไทย เราจะพบว่า ช่วงเวลาในรัชสมัยของพระองค์ เป็นเวลาที่เมืองไทยกำลังเปลี่ยนแปลงหรือปรับตัวครั้งสำคัญ จากสังคมแบบจารีตดั้งเดิมที่ยึดถือปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนถึงต้นสมัย รัตนโกสินทร์ ไทยเราต้องพบกับกระแสวัฒนธรรมและความคิดความเชื่ออย่างตะวันตกที่ไหลบ่าเข้ามา อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติในพุทธศักราช 2394 นั้น สยามประเทศ กำลังอยู่ในช่วงเวลาที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างยุคเก่าและยุคใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงมาสู่สยามประเทศในหลายด้านกล่าวเฉพาะแนวพระราชดำริทางการเมือง ทรงแถลงพระราชดำริโดยชัดแจ้งในหลายวาระว่า พระมหากษัตริย์มิใช่ผู้ที่ถือเทวสิทธิ์ หากแต่สถาบันพระมหากษัตริย์ดำรงอยู่ได้ด้วยความยินยอมพร้อมใจของอาณาประชาราษฎร์ พระเจ้าแผ่นดินจึงมีพระราชภาระที่จะต้องทำนุบำรุงความผาสุกของข้าแผ่นดินจนเต็มพระกำลัง และปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่ประชาชนส่วนใหญ่เคารพนับถือด้วย

2. วัตถุประสงค์การวิจัย

2.1 เพื่อศึกษาและวิเคราะห์แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์

2.2 เพื่อศึกษาผลที่เกิดขึ้นจากแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์

3. สมมติฐานการวิจัย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแนวคิดทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ที่มีมาในประเทศไทยแต่เดิม จากที่นับถือกันว่าพระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพหรือเป็นธรรมราชา มาเป็นแนวพระราชดำริว่าเหตุที่ได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินหรือเป็นพระมหากษัตริย์ของเมืองไทยนั้นเพราะอาณาประชาราษฎร์พร้อมใจกันยกย่องยินยอมให้ทรงดำรงตำแหน่งนั้น แนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นนี้ เป็นรากฐานสำหรับการพัฒนาการเมืองของประเทศไทยในเวลาต่อมา

4. ขอบเขตการวิจัย

4.1 ศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในประเทศไทยที่มีมาก่อนรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

4.2 ศึกษาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งก่อนเสวยราชสมบัติและเมื่อได้รับราชสมบัติแล้ว เพื่อวิเคราะห์สาเหตุที่ไม่ได้ทรงรับราชสมบัติเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต และเพื่อวิเคราะห์สาเหตุที่ทรงได้รับราชสมบัติเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต

4.3 ศึกษาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อวิเคราะห์และสกัดแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

5. นิยามศัพท์เฉพาะ

5.1 แนวพระราชดำริทางการเมือง หมายถึง แนวความคิดเห็น ความคิดริเริ่มของพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งพระองค์ใดที่มีมิติด้านการเมือง ทั้งที่ทรงแสดงออกโดยแจ้งชัดและโดยปริยาย ในรูปของพระราชดำรัส พระราชนิพนธ์ การปฏิบัติพระองค์ หรือการบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ

5.2 เทวราชา หมายถึง ความคิดที่นิยมนับถือว่าพระมหากษัตริย์หรือพระเจ้าแผ่นดินมีฐานะเสมอด้วยพระผู้เป็นเจ้าหรือเทพดาผู้สูงส่ง โดยพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นทรงเป็นอวตารปางหนึ่งของพระผู้เป็นเจ้าตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้แก่ พระพรหม พระอิศวร และพระนารายณ์

5.3 ธรรมราชา หมายถึง ความคิดที่นิยมนับถือว่าพระมหากษัตริย์หรือพระเจ้าแผ่นดินต้องเป็นผู้ที่อยู่ในธรรมของศาสนา จึงจะมีความชอบธรรมที่จะสามารถดำรงฐานะพระมหากษัตริย์ไว้ได้

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

6.1 องค์ความรู้ใหม่ : เป็นการพิสูจน์ทางวิชาการครั้งแรกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ริเริ่มเปลี่ยนแปลงในแนวคิดทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ จากคติดั้งเดิมแบบจารีตนิยมที่ถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพหรือเป็นพระโพธิสัตว์ เปลี่ยนมาเป็นคติแบบใหม่ว่า พระมหากษัตริย์เข้าสู่ตำแหน่งด้วยความยินยอมพร้อมใจของราษฎร

6.2 การแก้ปัญหาทางวิชาการ : เป็นการชี้แจงแบ่งความเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ จากคติแบบจารีตนิยมมาสู่คติแบบใหม่ โดยใช้รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเครื่องกำหนด

6.3 การนำประโยชน์และผลงานหรือเครื่องมือที่คิดค้นขึ้นใหม่จากการวิจัยไปใช้ : เป็นผลงานทางวิชาการที่สามารถนำไปอ้างอิง หรือเป็นรากฐานสำหรับการค้นคว้าเชิงลึกในประเด็นที่เกี่ยวข้องได้ต่อไป

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาแนวคิดทฤษฎีต่างๆ เกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ของประเทศไทยในช่วงสมัยที่ใช้ระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ยังได้ศึกษาและรวบรวมเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่น่าจะเป็นปัจจัยปรุงแต่งให้แนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปลี่ยนแนวไปจากที่เคยเชื่อกันมาแต่ก่อน รวมถึงตลอดถึงพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง และเอกสารร่วมสมัยที่ส่งสะท้อนแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์

ส่วนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งได้แก่วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยว่าด้วยประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสมมติฐานของงานวิจัยชิ้นนี้โดยตรง ไม่พบว่ามีการศึกษาวิจัยมาก่อน แต่มีงานวิทยานิพนธ์บางเรื่องที่มีสาระใกล้เคียงและได้นำมาใช้ประโยชน์เพื่อการอธิบายแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ของประเทศไทยในช่วงสมัยที่ใช้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อีกทั้งยังมีวิทยานิพนธ์บางเรื่องที่กล่าวถึงพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยรวม แต่ไม่ได้เจาะลึกในประเด็นเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์โดยตรงด้วย

ทั้งนี้ แนวความคิดทฤษฎี เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

1. แนวความคิดทางการเมืองการปกครองที่เป็นสากล
2. แนวความคิดว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. เหตุการณ์สำคัญเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ราชสมบัติ
4. เหตุการณ์สำคัญเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ราชสมบัติ
5. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเอกสารร่วมสมัยที่ส่งสะท้อนแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์
6. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวความคิดทางการเมืองการปกครองที่เป็นสากล

เมื่อก้าวถึงกำเนิดของรัฐและการปกครองของประเทศต่างๆ ในระดับสากลแล้ว เราจะพบว่า นักรัฐศาสตร์พยายามที่จะอธิบายเหตุผลที่มาว่ารัฐเกิดขึ้นได้อย่างไร และด้วยธรรมชาติของความเป็นรัฐ เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่ารัฐทุกรัฐต้องมีประมุขเพื่อทำหน้าที่เป็นผู้นำ คำอธิบายว่ารัฐเกิดขึ้นได้อย่างไรและเหตุใดประมุขของรัฐจึงควรได้รับการยอมรับจากประชาชน จึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญทางรัฐศาสตร์ และได้มีความพยายามที่จะตอบคำถามหรือให้คำอธิบายสำหรับเรื่องสำคัญเช่นนี้มาช้านานแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแวดวงวิชารัฐศาสตร์ระดับสากล

อานนท์ อาภาภิรม (2545) อธิบายว่ามีทฤษฎีที่อธิบายหรือคาดคะเนถึงการกำเนิดของรัฐอยู่หลายทฤษฎีด้วยกัน ที่น่าสนใจเป็นพิเศษ คือ ทฤษฎีเทวสิทธิ์ (The Divine Theory) และทฤษฎีสัญญาประชาคม (The Social Contract Theory)

สำหรับทฤษฎีเทวสิทธิ์นั้นเชื่อว่าพระเจ้าเป็นผู้ให้กำเนิดและสร้างรัฐ กล่าวคือ ในจักรวรรดิโบราณตะวันออก (The Ancient Oriental Empire) มีความเชื่อว่าผู้ปกครอง (Rulers) สืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าเป็นเจ้า และพวกฮีบรู (Hebrews) ก็เชื่อว่าพระเจ้า (the Lord) เป็นผู้สร้างระเบียบการปกครอง ขณะเดียวกันพวกคริสเตียนต่างเชื่อว่าพระเจ้า (God) สร้างรัฐขึ้นมาเพื่อปกครองมนุษย์ และมีใช้แต่เพียงอำนาจการปกครองจะมีจุดเริ่มต้นจากพระเจ้าเป็นเจ้าเท่านั้น กษัตริย์ยังได้รับมอบอำนาจนี้ด้วยพระกรุณาธิคุณของพระเจ้าอีกด้วย กล่าวคือ พระเจ้าเป็นผู้เลือกสรรบุคคลที่ทรงเห็นสมควรเพื่อทำหน้าที่กษัตริย์ปกครองผู้อื่น

ส่วนทฤษฎีสัญญาประชาคมเป็นทฤษฎีที่อธิบายว่า ประชาคมเป็นเจ้าของอธิปไตย เกิดขึ้นจากแนวความคิดที่ว่ามนุษย์เป็นผู้เริ่มก่อตั้งรัฐ ด้วยวิธีการที่ปัจเจกชน (individual) แต่ละบุคคลยินยอมพร้อมใจกัน สละอำนาจเสรีของแต่ละคนที่มีมาแต่เดิม ยินยอมพร้อมใจกันทำสัญญาสังคมหรือสัญญาประชาคม (Social Contract) ขึ้น ทฤษฎีนี้เป็นการสนับสนุนการใช้อำนาจอธิปไตยของประชาชนโดยตรง ดังจะเห็นได้ว่าการปฏิวัติครั้งสำคัญในทวีปยุโรป ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 17 และ 18 นั้น ได้มีการอ้างนามของประชาชนต่อต้านความคิดเรื่องอำนาจอธิปไตยของกษัตริย์ที่มีมาแต่เดิม

2. แนวความคิดว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันทางการเมืองที่มีประวัติความเป็นมายาวนานเคียงคู่กับประวัติศาสตร์ของชาติไทยมาตั้งแต่ต้น ตลอดระยะเวลาร้อยปีที่ผ่านมาสถาบันพระมหากษัตริย์มีความเป็นพลวัต (Dynamic) และได้ปรับเปลี่ยนทั้งสาระและรายละเอียดให้สอดคล้องกับบริบทความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทยเสมอมา กล่าวเฉพาะในช่วงเวลาของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก่อนรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยมีลักษณะผสมผสานกันระหว่างความคิดความเชื่อ ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทวราชา กล่าวคือทรงเป็นอวตารปางหนึ่งของพระผู้เป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้แก่ พระพรหม พระอิศวร และพระนารายณ์ ลงมาเป็นพระมหากษัตริย์เพื่อบำราบยุคเชษฐาให้แก่โลกมนุษย์ อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าพระมหากษัตริย์ของไทยเป็นธรรมราชา พระมหากษัตริย์พระชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์ที่จะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต การปฏิบัติหน้าที่พระมหากษัตริย์จึงเป็นการบำเพ็ญบารมีเพื่อสั่งสมความดีงามและเป็นกำลังแก่พระโพธิญาณในวันข้างหน้า ความคิดสองฝ่ายนี้ผสมผสานกลมกลืนกันโดยไม่มีข้อขัดแย้ง และสามารถอยู่ร่วมกันได้ในบริบทของสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยเสมอมา

อรรถจักร สัตยานุรักษ์ (2550) ได้อธิบายว่าแนวคิดทางการเมืองและสังคมของไทยในสมัยโบราณซึ่งได้ตกทอดเป็นมรดกทางวัฒนธรรมและมีอิทธิพลต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยสืบต่อมาจนปัจจุบัน ได้แก่ คติเทวราชาและธรรมราชา คติทั้งสองมีพื้นฐานความคิดแตกต่างกัน แต่ทั้งสองคติก็น่ามีความคล้ายคลึงกันในบางส่วน กล่าวคือ เป็นคติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในสังคมที่แบ่งคนเป็นลำดับชั้น พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุด ทรงมีหน้าที่จรจรโลกธรรม คือดูแลให้คนทั้งหลายดำเนินชีวิตเป็นไปตามหลัก “ธรรม” คนในรัฐมีสถานภาพแตกต่างกันอันเนื่องมาจากมี “กรรม” ในอดีตไม่เหมือนกัน จะต้องทำหน้าที่ตามสถานภาพทางสังคมของตนเพื่อให้เกิดระเบียบและความสงบสุขในรัฐ

แนวคิดเทวราชา เป็นแนวความคิดทางการเมืองที่สำคัญซึ่งไทยได้รับอิทธิพลจากกัมพูชาในพุทธศตวรรษที่ 21 เมื่อกรุงศรีอยุธยาเข้าไปมีอำนาจเหนือกรุงกัมพูชา คติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์แบบกัมพูชาซึ่งได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูของอินเดีย ได้กลายมาเป็นแนวคิดทางการเมืองที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยาและราชอาณาจักรไทยสืบมา

แนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ตามคตินี้ปรากฏชัดในวรรณคดีเรื่องรามายณะหรือรามเกียรติ์ ซึ่งมีอิทธิพลกับศิลปวัฒนธรรมของไทยหลายแขนง นามของ “พระราม” ก็ได้นำมาใช้เป็นพระนามของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า “สมเด็จพระรามธิบดี” ในขณะที่นามกรุงศรีอยุธยานั้นเองก็สอดคล้องกับนามเมืองของพระรามในเรื่องรามเกียรติ์ วรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ของไทยเน้นการทำหน้าที่ของข้าราชการและทหารด้วยความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์เป็นพิเศษ ดังนั้นศีลธรรมในข้อที่ว่าด้วยความจงรักภักดี ความกตัญญูกตเวทิต และความซื่อสัตย์สุจริต จึงเป็นศีลธรรมที่คนทั้งหลายพึงยึดถือและปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์โดยเคร่งครัด

เพื่อให้ความเป็นเทพเจ้าของพระมหากษัตริย์เป็นที่ตระหนกอยู่เสมอ จึงมีพระราชพิธีที่ตอกย้ำยืนยันความศักดิ์สิทธิ์ของพระองค์เป็นระยะๆ พระราชวังที่ประทับและเครื่องราชูปโภคทั้งปวงถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ กิจยามารยาท เช่น การหมอบกราบ การถวายบังคม การใช้ราชาศัพท์ซึ่งมีถ้อยคำจำนวนมากเป็นภาษาเขมร และการประพฤติปฏิบัติต่างๆ อันเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ล้วนเต็มไปด้วยกฎเกณฑ์ที่ซับซ้อน สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นไปเพื่อยืนยันให้ทุกคนตระหนกรับรู้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทพเจ้าที่ศักดิ์สิทธิ์และควรคู่กับความเคารพสักการะจากคนทั้งหลาย

คติจักรพรรดิและธรรมราชา คตินี้มีพื้นฐานมาจากความคิดในฝ่ายพระพุทธศาสนาซึ่งไทยเราได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนานิกายลัทธิตั้งแต่มัยสุโขทัยเป็นต้นมา ความคิดเช่นนี้เชื่อถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำหรือทรงเป็นประธานในการจรโลงธรรมคือการดูแลให้คนทั้งหลายในรัฐประพฤติตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา หากผู้ใดประพฤติผิดหลักธรรม พระมหากษัตริย์ก็จะทรงทำหน้าที่ตัดสินคดีความและลงทัณฑ์แก่ผู้กระทำความผิดอย่างยุติธรรม แต่หากได้วิเคราะห์ในรายละเอียดลงลึกไปแล้วจะพบว่าระหว่างคติจักรพรรดิและคติธรรมราชามีความแตกต่างกันอยู่บ้าง กล่าวคือ คติจักรพรรดิเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นจักรพรรดิเพราะทรงครอบครองแก้วเจ็ดประการ ได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณีโชติ นางแก้ว ขุนคลังแก้ว และขุนพลแก้ว เพื่อธำรงรักษาไว้ซึ่งแก้วเจ็ดประการนี้พระมหากษัตริย์ต้องบำเพ็ญ “จักรวรรดิวัตร” คือธรรมสำหรับผู้เป็นจักรพรรดิอยู่โดยสม่ำเสมอ มิเช่นนั้นแล้วก็อาจไม่สามารถดำรงความเป็นพระจักรพรรดิได้สืบต่อไป ส่วนคติธรรมราชานั้นหมายถึงพระมหากษัตริย์หรือพระราชาก็ทำให้คนทั้งหลายยินดีด้วยเหตุที่ทรงถึงพร้อมด้วย “ธรรม” และธรรมข้อสำคัญสำหรับผู้เป็นธรรมราชาย่อมได้แก่ “ทศพิธราชธรรม”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2553) ทรงอธิบายว่าทศพิธราชธรรมประกอบด้วย ทานัม พระราชทานพัสดุแก่ผู้ควรได้รับพระราชทาน 1 สິลัม ทรงตั้งสังวรรักษาพระอาการกายวาจาให้สะอาดปราศจากโทษควรครหา 1 ปริจาคัม ทรงพระราชบริจาคนไทยธรรม

บันเทามัจฉริยโลกเสียได้ 1 อาชฺหวั มีพระราชอัธยาศัยกอบด้วยความซื่อตรง ดำรงในสัตยสุจริต 1 มทฺทว มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน ไม่คิ่งคือถือพระองค์ด้วยถัมกะแลมานะ 1 คปป์ ทรงสมาทานกุศล วัตร เหาผลาญกัจจอกกุศล วิตกบาปกรรมให้เสื่อมสูญ ไม่ตั้งอยู่ได้ 1 อุกโกธ ไม่ทรงพระพิโรธโดย วัสยมิใช่เหตุควรทรงพระพิโรธ 1 อวิหีสลฺย ไม่ทรงเบียดเบียนประชาชนให้ได้ทุกข์ยาก ด้วยเหตุอัน ไม่ควรกระทำ 1 ขนฺดุณฺจ มีพระราชหฤทัยดำรงมั่นในขันติ มีความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนเปนเบื้องหน้า 1 อวิโรธน์ ทรงรักษาอุกติธรรมไม่ให้แปรผันผิดจากสิ่งที่ตรง แลดำรงพระอาการคงที่ ไม่แสดงให้วิการ ด้วยอำนาจอินดิยรินร้าย 1

คติในเรื่องเทวราชาในประเทศไทยนี้ สันนิษฐานกันว่าเริ่มมีอิทธิพลชัดเจนต่อสถาบัน พระมหากษัตริย์ของไทยประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 และปรากฏชัดเจนในระบอบการปกครองของ กรุงศรีอยุธยา และมีอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อของคนไทยสืบมาอีกช้านาน

ลิลิตโองการแข่งน้ำ (2529) หนังสือเรื่องนี้เป็นวรรณคดีที่เก่าแก่มากรื่องหนึ่ง กล่าวกันว่า มีมาแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา เนื้อความหลักของ ลิลิตโองการแข่งน้ำเริ่มด้วยคำสรรเสริญพระนารายณ์ พระอิศวร และพระพรหม ต่อตามด้วยเรื่องการ สร้างโลกตามคติไตรภูมิ แล้วอัญเชิญพระรัตนตรัย ฝัสงเทวดา และผู้มีฤทธานุภาพทั้งหลายมาชุมนุมเพื่อ เป็นพยานในพิธี จากนั้นเป็นคำสาปแข่งผู้ที่คิดร้ายไม่เชื่อต่อสมเด็จพระรามาธิบดีให้ต้องประสบภัยพิบัติ นานาประการ และอวยพรผู้ที่มีความจงรักภักดีให้มีความสุขสมบูรณ์ โองการแข่งน้ำนี้ได้ใช้มาโดย ตลอดจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือเรื่องนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็น ความคิดความเชื่อว่าสถาบันพระมหากษัตริย์มีฐานะเป็นเทวราชอันควรคู่แก่การเคารพสักการะโดย แข็งขัน

โปรดพิจารณาความในตอนต้นแห่งลิลิตโองการแข่งน้ำซึ่งเป็นคำกล่าวสรรเสริญพระนารายณ์ พระอิศวร และพระพรหม พระผู้เป็นเจ้าทั้งสามองค์ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูตามลำดับ ดังนี้

โอมสิทิสรวงศรีเกล้า ฝั่วมฤตยู เองูเป็นแท่น แก่วนกลืนฟ้ากลืนดิน บินเอากรุฑมาชี สีมือถือสังข์จักรคชาธรณี กิริอวดาร อสุรแลงลาญทัก ททคณิจรนายฯ (แทงพระแสงศรปลัยวาท)

“โอมบรมเมศวราย ผายผาหลวงอะคร้าว ท้าวเสด็จเหนือวัวเผือก เอาเงือกเกี่ยวข้าง อ่าง ทัดจันทร์เป็นปิ่น ทรงอินทรชฎา สามตามพระแพรง แกวงเพชรเกล้า ฆ่าพิณนัจญไรรฯ (แทงพระแสง ศรอัคนีวาท)

โอมชัยชัยไชโสฬสพรหมญาณ บานเสียรเกล้า เจ้าค्लीบัวทอง ผยองเหนือขุนท่าน ท่านรัง ก่อดินก่อฟ้า หน้าจตุรทิศ ไทมิตรดา มหากฤตราไตร อมไตยโลกศ จงตรีศคิท่าน พิญาณปรมาธิเบศ

ไททศสุรสิทธิ์พ่อ เสวยพรหมาณท์ไชน้อย ประถมบุญการดิเรก บูรภพฐ์ก็ร้อย ก่อมาฯ (แทง พระแสงศรพรหมมาศ)”

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (2551) ผู้เขียนบทความเรื่อง “สังคมไทย” ได้กล่าวในประเด็น เดียวกันนี้ พรรณนาสภาพของสังคมไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งฐานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ใน ประเทศไทยว่าในความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับสังคมในอดีตโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัย อยุธยา นั้น พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะหลายฐานะต่างๆ กัน ได้แก่ ทรงเป็นเจ้าของชีวิต ทรงเป็น พระเจ้าแผ่นดิน ทรงเป็นธรรมราชา ทรงเป็นนักรบผู้ยิ่งใหญ่ แต่ที่สำคัญที่สุดคือพระมหากษัตริย์ทรง เป็นเทวราช คือทรงเป็นเทวดาโดยสมมติ

ในฐานะที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทวราช เมื่อมีพระบรมราชโองการแล้ว พระบรมราช โองการนั้นถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ผู้ใดจะขัดขืนมิได้ แม้แต่จะวิจารณ์หรือแสดงความคิดเห็นในทางใดๆ ก็ไม่ได้ทั้งสิ้น ประเพณีและกฎเกณฑ์ดังกล่าวที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์กำหนดขึ้นเพื่อรักษาฐานะ เทวราชของพระมหากษัตริย์ ฐานะเทวราชของพระมหากษัตริย์นั่นเองเป็นปัจจัยเดียวที่ทำให้ พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาทรงมีพระราชอำนาจเป็นล้นพ้น

พระบรมราชโองการนั้นเป็น โองการอันศักดิ์สิทธิ์ของพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของซึ่งต้องเชื่อฟังและ ต้องปฏิบัติตาม หลีกเลียงมิได้ ในเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทวราชและเป็นผู้มีพระบรมราชโองการ ดังนั้นจึงเป็นการชอบด้วยเหตุผลที่พระบรมราชโองการองค์แรกในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกจึงเป็น พระบรมราชโองการที่พระราชทานแก่พราหมณ์ ซึ่งตามคติของศาสนาฮินดูถือว่าเป็นผู้ที่สามารถ ติดต่อกับสื่อสารกับพระเจ้าได้

เคียงคู่กันกับฐานะที่ทรงเป็นเทวราช พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะเป็นธรรมราชา ทรง อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและใช้พระราชอำนาจปกป้องรักษาสถาบันแห่งพระพุทธศาสนาตลอดจน ศีลธรรมแห่งพระพุทธศาสนานั้น ทรงตราพระราชกำหนดกฎหมายต่างๆ เพื่อให้คนในสังคมปฏิบัติตาม และทรงเป็นผู้ชี้ขาดขั้นสุดท้ายในข้อพิพาทและความถูกต้องผิดทั้งปวง

ผู้เขียนยังวิจารณ์ด้วยว่าถึงแม้พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาจะมีอำนาจเป็นล้นพ้น แต่ พระราชอำนาจนั้นก็ถูกจำกัดอยู่ภายในขอบเขตอย่างกว้างๆ ซึ่งอาจแปรรูปและขนาดไปได้ตามกาลสมัย ขอบเขตนั้นประกอบด้วยหลักธรรมอันเปี่ยมไปด้วยความเมตตาของศาสนาพุทธอย่างหนึ่ง ตาม หลักธรรมนี้พระมหากษัตริย์ต้องทรงอยู่ในทศพิธราชธรรม ซึ่งหมายความว่าการใช้พระราชอำนาจอัน ล้นพื้นนั้นควรจะประกอบด้วยศีล ด้วยธรรม ด้วยพระเมตตาคุณ และพระกรุณาคุณ ตลอดจนธรรม อื่นๆ อีกหลายอย่าง ทั้งนี้เป็นขอบเขตทางศีลธรรม และนอกจากนี้แล้วยังมีขอบเขตในทางการเมือง

อีกด้านหนึ่งโดยที่สังคมกรุงศรีอยุธยาถือการปราบดาภิเษกเป็นการก้าวขึ้นสู่ราชบัลลังก์โดยชอบธรรม พระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงต้องทรงระมัดระวัง คอยเอาใจคนบางหมู่บางเหล่าในสังคมไว้เสมอ เพราะเกรงว่าจะเกิดกบฏขึ้นถ้าหากว่าบุคคลเหล่านั้นไม่พอใจในพระองค์ ผู้ที่พระมหากษัตริย์ต้องคอยเอาใจหรือเกลี้ยกล่อมไว้นี้ได้แก่คนชั้นสูง ซึ่งมีทั้งเจ้านายในพระราชวงศ์และขุนนาง เพราะคนเหล่านี้มีกำลังและวาสนาบารมีมาก หากไม่พอใจแล้วอาจคิดกบฏขึ้นเมื่อไหร่ก็ได้ แต่ไม่เคยปรากฏว่าประชาชนในสมัยอยุธยาสามารถคิดกบฏหรือคิดโค่นล้มราชบัลลังก์ของพระมหากษัตริย์ได้เลยแม้แต่ครั้งเดียว

ครั้นล่วงมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ คติความเชื่อเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังคงเปลี่ยนแปลงไปไม่มากนัก พระมหากษัตริย์ยังคงเป็นเทวราชาทรงเป็นพระจักรพรรดิ ทรงเป็นธรรมราชา และทรงเป็นพระโพธิสัตว์ตามแนวความคิดแบบดั้งเดิม อย่างไรก็ตามมีข้อเสนอทางวิชาการในชั้นหลังที่กล่าวจำแนกในรายละเอียดว่าในบางมิติอาจพิเคราะห์ได้ว่านอกเหนือจากสถานะที่ทรงเป็นเทวราชาแล้ว พระมหากษัตริย์ยังมีฐานะเป็น “พระอินทร์” อีกด้วย

ชาตรี ประทีปนทการ (2552) เสนอแนวคิดว่าเคียงคู่กันกับลัทธิเทวราชา ซึ่งนับถือว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นอวตารของพระผู้เป็นเจ้าสำคัญในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้แก่ พระพรหม พระอิศวร และพระนารายณ์แล้ว ด้วยอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา นอกจากคำอธิบายว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์ที่จะตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตแล้ว “คติพระอินทร์” คือคำอธิบายว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระอินทร์ อันเป็นตำแหน่งเทวดาที่มีการหมุนเวียนได้มิได้เป็นโดยชาติกำเนิดศักดิ์สิทธิ์แบบเทพองค์อื่น หากแต่ผู้ที่จะมีฐานะเป็นพระอินทร์นั้นต้องเป็นผู้ที่บำเพ็ญบุญกุศลมามากพอสมควรเมื่อเป็นมนุษย์ ครั้นตายไปจึงเกิดไปเป็นพระอินทร์ปกครองสวรรค์ดาวดึงส์ เมื่อพระอินทร์สิ้นบุญก็ต้องออกจากการเป็นพระอินทร์ โดยจะมีมนุษย์ผู้มีบุญคนอื่นขึ้นมาดำรงตำแหน่งแทน

ผู้เรียบเรียงได้วิเคราะห์ไว้อย่างน่าฟัง (ชาตรี ประทีปนทการ 2552: 87) ว่า

“จากลักษณะของพระอินทร์ข้างต้น แสดงให้เห็นว่าใครก็ตามไม่ว่าจะเป็นสามัญชนหรือเจ้านายสูงศักดิ์ หากประกอบบุญบารมีมากก็มีสิทธิ์ขึ้นเป็นพระอินทร์ได้เท่าเทียมกัน (ในขณะที่คติพระรามหรือพระนารายณ์แบบอยุธยาไม่สามารถให้ความหมายเช่นนี้ได้) ซึ่งแง่มุมในเชิงความหมายแบบนี้ หากยกสถานะของกษัตริย์เปรียบกับพระอินทร์ก็ย่อมช่วยเสริมความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 ได้เป็นอย่างดี”

ด้วยคำอธิบายตามแนวความคิดเทวราชาและธรรมราชาเช่นนี้ จึงทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์และองค์พระมหากษัตริย์มีฐานะพิเศษในสังคมไทย พระมหากษัตริย์ในสายตาหรือทัศนะของคนยุคเก่าจึงไม่ใช่มนุษย์ หากแต่อยู่ในสภาพเหนือมนุษย์ การได้ราชสมบัติก็เพราะบุญฤทธิ์หรือวาสนาบารมีที่เหนือกว่าคนธรรมดา ความยินยอมพร้อมใจกันของคนหมู่มากยกย่องผู้หนึ่งผู้ใดขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ไม่เคยปรากฏว่าเป็นคำอธิบายหรือบันทึกในเอกสารเก่าให้แจ้งชัดแต่อย่างใด

3. เหตุการณ์สำคัญเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ราชสมบัติ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตในคืนวันพุธ เดือน 8 แรม 11 ค่ำ ปีมอก ฉศก จุลศักราช 1186 ตรงกับวันที่ 21 กรกฎาคม พุทธศักราช 2367 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฏ ตามพระเกียรติยศในราชตระกูลที่ทรงเป็นเจ้าฟ้ามหาดำรงแต่เสด็จพระราชสมภพ

รททอง จันทรางศุ (2553) อธิบายว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ามหาดำรงประสูติเพราะเมื่อประสูตินั้น พระชนกคือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในรัชกาลที่ 1 ขณะที่พระชนนีคือเจ้าฟ้าหญิงบุญรอด (ต่อมาคือสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี) พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุदारักษ์ พระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อยในรัชกาลที่ 1 ตามธรรมเนียมในราชตระกูลที่พระโอรสพระธิดา ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าชาย ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ น้องยาเธอ หรือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอที่มีพระชนนีดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า จะทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าชั้น “สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ” เช่นเดียวกัน

โดยนัยนี้ ในระหว่างบรรดาพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วยกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ จึงทรงอยู่ในฐานะทางราชตระกูลที่สูงที่สุด หากพิจารณาตามกฎหมายเถียรบาลเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาได้วางระเบียบแบบแผนไว้ ก็ทรงอยู่ในฐานะเป็นสมเด็จพระหน่อพุทธางกูร อันอยู่ในฐานะลำดับต้นที่จะทรงได้ราชสมบัติสืบสนองพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถ

ข้างฝ่ายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วยเช่นเดียวกัน หากแต่ประสูติจากพระชนนีที่เป็นสามัญชนในตระกูลขุนนางคือเจ้าจอมมารดาเรียม (ต่อมาคือสมเด็จพระศรีสุลาลัย) ทรงมีฐานะในราชตระกูลเป็นแต่เพียงพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้า อันเป็นพระอิสริยยศชั้นรองจากเจ้าฟ้า แต่ก็ได้ทรงกำกับราชการต่างพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาเป็นเวลาช้านาน ข้าพระชนมพรรษาที่สูงกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง 17 ปี กล่าวคือขณะเมื่อเกิดเหตุการณ์สิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งมีพระชนมายุ 20 พรรษา และเพิ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามราชประเพณีได้เพียงไม่กี่วัน ในขณะที่พระเจ้าลูกยาเธอกรมหลวงเจษฎาภินันท์ (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระชนมายุได้ 37 ปี และทรงจำของในราชการ พร้อมทั้งเปี่ยมด้วยพระบารมีในหมู่เจ้านายและขุนนางเป็นอันมาก

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (จำ บุนนาค) (2547) เป็นผู้เรียบเรียงหนังสือ “พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3” ขึ้น ปราบกฏข้อวิจารณ์ในคำนำฉบับพิมพ์ครั้งแรกเมื่อพุทธศักราช 2477 ของหลวงวิจิตรวาทการ อธิบัตินกรมศิลปากรในเวลานั้นว่า ผู้เรียบเรียงได้เติบโตและมีชีวิตอยู่ตลอดรัชกาลที่ 3 ข้อความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียงไว้ย่อมเป็นเรื่องที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้มีส่วนรู้เห็นและปฏิบัติการณ์ในหน้าที่อยู่ด้วยเป็นส่วนมาก ฉะนั้นหนังสือเล่มนี้จึงควรได้รับความไว้วางใจในความเที่ยงตรงถูกต้อง หากจะมีข้อผิดพลาดบกพร่องก็คงเป็นส่วนน้อย ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าหนังสือเล่มนี้ได้พรรณนาเหตุการณ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้อย่างบริบูรณ์ จับความตั้งแต่เหตุที่ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ในราชสมบัติ และเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงอยู่ในภิกษุภาวะจนตลอดรัชกาลนั้น ปราบกฏความโดยละเอียด (ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี 2547: 1) ว่า

“ในเวลากลางคืนวันสวรรคตนั้น พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่เสด็จประทับอยู่ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานฝ่ายเฉลี่ยงด้านตะวันออก ตั้งกองล้อมวงทั้งชั้นในชั้นนอก และพระราชวงศานุวงศ์ต่างกรมผู้ใหญ่และเสนาบดี และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย นอนประจำอยู่ในพระราชวัง จึงอาราธนาพระสังฆราช พระราชาคณะผู้ใหญ่มาแล้ว พร้อมด้วยพระบรมราชวงศ์ต่างกรม และท่านเสนาบดีและข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ฯ ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดิน ปรีกษาราชการแผ่นดิน เห็นว่าพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ กรมหมื่นเจษฎาภินันท์ ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาช้านาน ทั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็มีความจงรักภักดีในพระองค์ท่านมาก สมควรจะครอบครองสิริราชสมบัติรักษา

แผ่นดินสืบทอดพระบรมราชตระกูลต่อไป จึงพากันเข้าเฝ้าพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่เชิญเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติ ดำรงราชอาณาจักรสยามพิภพต่อไป”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2547) ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือเรื่อง “พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ขึ้น ซึ่งเป็นหนังสือที่พรรณนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยละเอียด แบ่งย่อยได้เป็นสามส่วน ส่วนที่หนึ่ง ว่าด้วยเรื่องเหตุการณ์ในพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์ พ.ศ.2347-2394 ส่วนที่สอง เป็นเหตุการณ์ในพระราชประวัติเมื่อเสวยราชย์แล้ว พ.ศ. 2394-2411 สองส่วนนี้เป็นพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ส่วนที่สาม เป็นเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเหตุที่ผู้ทรงพระราชนิพนธ์และทรงพระนิพนธ์ทั้งสองพระองค์เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงอยู่ในฐานะที่จะทรงได้ยิน ได้ฟังเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชประวัติที่เป็นไปในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยใกล้ชิด นอกจากข้อเท็จจริงที่ทรงเล่าแล้ว บางส่วนแห่งพระราชนิพนธ์หรือพระนิพนธ์ที่เป็นข้อทรงสันนิษฐานก็ต้องกล่าวว่าเป็นข้อสันนิษฐานที่ใกล้ชิด ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด เพราะทรงคุ้นเคยกับผู้ที่มิบบาทอยู่ในเหตุการณ์ต่างๆ เป็นอันมาก ในช่วงเวลาแห่งพระชนม์ชีพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ไม่ห่างไกลกันนัก กับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อสันนิษฐานหรือข้อสังเกตต่างๆ ที่ทรงไว้ในพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์จึงเป็นหลักฐานที่ฟังรับฟังได้อย่างมีน้ำหนัก

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพรรณนาถึงเรื่องราวที่ทรงได้ยินได้ฟังจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์เมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพิ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุได้ไม่กี่วัน ทรงพระราชนิพนธ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2547: 126) ว่า

“พอทรงผนวชแล้วได้ 13 วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงพระประชวร ตั้งแต่ ณ วันเสาร์ เดือน 8 แรม 7 ค่ำ มาถึงวันพุธ เดือน 8 แรม 11 ค่ำ ปิวอก ฤศก จุลศักราช 1186 ก็เสด็จสวรรคต ในเมื่อเวลาทรงพระประชวร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเข้าไปประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รับสั่งเกล้าให้ข้าพเจ้าฟังเองว่า ได้เสด็จเข้าไปในที่ทรง

พระประจวบนั้นทุกวัน ประทับที่พระแท่นทรงเครื่อง ซึ่งอยู่เคียงกันกับพระแท่นที่ทรงศีล ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันออก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระประจวบและเสด็จสวรรคตในที่นั้น เมื่อเวลาเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรแสงจนประจวบไม่รู้สีกพระองค์ ตกลงมาจากพระแท่น ต้องประคองพระองค์กลับออกมาภายนอก”

ส่วนพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้พรรณนาและวิเคราะห์เหตุการณ์เมื่อตอนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอย่างละเอียดลออ ทรงเล่าถึงราชการแผ่นดินที่เป็นไปในตอนปลายรัชกาลอย่างถี่ถ้วน แสดงให้เห็นว่าแม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีฐานะในทางราชสกุลเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้า พระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินที่ประสูติแต่พระสมเด็จพระอัครมเหสีที่เป็นเจ้านายในพระราชวงศ์ซึ่งนับถือกันว่าเป็นสายเลือดที่บริสุทธิ์ แต่ก็ทรงพระเยาว์และอ่อนพระชนมพรรษาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก ทั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้านายที่ทรงคุ้นเคยอีกหลายพระองค์ก็ทรงเป็นหลักในราชการอยู่ในปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีฐานะแต่เพียงพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้า มีเจ้าจอมมารดาเป็นสามัญชน แต่ก็ได้รับความเคารพยกย่องจากเจ้านายและขุนนางโดยทั่วไป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2547: 14) ทรงวิเคราะห์ว่า

“ในเวลาเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 2 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ทรงบังคับบัญชาราชการอยู่โดยมาก ถ้าถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เหมือนถอดถอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจากอำนาจที่มีอยู่แล้ว ถ้าไม่ทรงยอมจะทำอย่างไร พุทธิการณ์เป็นเช่นนี้จึงต้องถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”

เหตุการณ์เดียวกันนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2547: 165) ทรงพรรณนาว่า

“พระองค์เป็นพระบรมราชโอรสอันประเสริฐของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อเวลาสมเด็จพระบรมราชบิดาเสด็จสวรรคต มิได้สืบสันตติวงศ์สนองพระองค์ต่อไปในเวลานั้น จะว่าเป็นด้วยพระกำลังน้อย ไม่คู่ควรที่จะแข่งกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นพระเชษฐาธิราชได้ก็จริง แต่ขอให้คิดดูว่าคนซึ่งเร็วกว่านั้น เช่น เจ้าลำควน เจ้าอินทปัต มิได้มีญาเอย่างไรที่จะใกล้เคียงเลย ได้ยินแต่คำรำพรรณเพื่อด้วยความโทมนัสแห่งพระบิดายังเก็บเอาไปกำเริบจน

ตัวตาย* พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ทรงกำหนดพระราชหฤทัย ทราบในการซึ่งจะเป็นเหตุให้ พระบรมราชวงษ์แลพระราชอาณาจักรดำรงมั่น ไม่ให้ช่องแก่ศัตรูหมุ่ประภัยภายนอก...”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2547) ผู้ทรงมีส่วนได้เสียโดยตรงในเหตุการณ์ สำคัญครั้งนี้ ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง “คาถาพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป” ขึ้น โดยทรง พระราชนิพนธ์ไว้ในมคธพากย์ คือทรงแต่งเป็นภาษาบาลี แล้วต่อมาในภายหลังพระญาณวิจิตร (สิทธิ วิจารณ์นท์ เปรียญ) ได้แปลขึ้นไว้และราชบัณฑิตยสภาได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อพุทธศักราช 2457 แล้วพิมพ์อีกเป็นครั้งที่ 2 เมื่อพุทธศักราช 2501 ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าสุภานุรักษ์ ไชยันต์ ต่อมาในโอกาสวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พุทธศักราช 2547 มหาวิทยาลัยได้ให้นาวาอากาศเอก เมฆ อ่ำไพจิตร ป.ช. 9 ตรวจชำระภาษาบาลีและแปลขึ้นใหม่เป็นอีกสำนวนหนึ่ง เนื้อความในพระราชนิพนธ์เรื่องนี้มีสาระ น่าสนใจเป็นพิเศษ ด้วยเป็นพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรง อธิบายถึงเหตุการณ์เมื่อตอนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอย่างชัดเจน ทรง อธิบายโดยละเอียดแม้กระทั่งข้อที่ทรงพิจารณาเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ก็ทรงมี ทำที่ปรารถนาราชสมบัติอยู่มิใช่น้อย มีหน้าซ้ำข้าราชการส่วนใหญ่ที่อยู่ในอำนาจอำเกราชแห่งพระ บารมีของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบกับศึกสงครามข้างฝ่ายพม่าก็ยัง ไม่สงบ เรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองแม้จะทรงเป็น “อุกโตสุชาติ” คือมีพระชาติกำเนิด เป็นเชื้อกษัตริย์ทั้งสองฝ่ายแต่ก็ต้องทรงจำยอมต่อพระเจ้าพี่ยาเธอผู้เป็นแต่เพียง “เอกโตสุชาติ” คือ พระมารดามิได้เป็นกษัตริย์ เนื้อความในพระราชนิพนธ์ตอนนี้โดยละเอียดน่าสนใจมาก โดยทรงลำดับ ความตั้งแต่ตอนปลายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2547: 197-201) ว่า

“พระราชเทวีมีพระนามว่า สมเด็จพระพันปีบุยุรดา (บุยุรรอด) ผู้มีพระกำเนิดดี มีพระวงศ์ เสมอกัน เป็นพระมหาเทวีที่เสด็จมาด้วยกัน (แต่เดิมก่อนเสวยราชย์) ของพระราชอาพระองค์นั้น

พระราชเทวีนั้นไม่มีพระราชโอรสประสูติเสียนานทีเดียว เมื่อมีพระราชบุตรอื่นๆ ที่ ประสูติแต่ครรภ์ของพระสนมทั้งหลายมากองค์แล้วภายหลังจึงประสูติในมัชฌิมวัย ได้พระราชวโรรส 2 องค์เป็นอุกโตสุชาติหมดจดแท้ (คือพระราชบิดามารดาเป็นกษัตริย์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย)

* หมายถึง เหตุการณ์ตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ที่พระองค์เจ้าลำดวน และพระองค์เจ้า อินทปิต พระโอรสในสมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาสุรสิงหนาท ก่อการกบฏขึ้น หลังจากพระชนกสวรรคตแล้วไม่นาน

ในพระราชโอรส 2 องค์นั้น พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้ามงกุฎสมมติวงศ์ พระองค์น้อยมีพระนามว่า เจ้าฟ้าอิศเรศรังษณัญญ์

ฝ่ายพระโอรสที่เป็นองค์ใหญ่กว่าพระโอรสทั้งปวง ซึ่งประสูติแต่พระสนมของพระราชินี มีพระนามว่า กรมหมื่นเจษฎาธิบดินทร เป็นผู้ทรงพระปรีชาสามารถมาก ในเวลาที่พระราชบิดาทรงพระราชรา ใต้ทรงทำราชการ (แทนพระองค์) โดยมาก

พระราชองค์ที่สองนั้น เสด็จอยู่ในราชสมบัติได้ 16 ปี ประชวรพระโรค (ตามพระราชพงศาวดารว่า) เชื้อมซึม ไม่ทันทรงมอบราชสมบัติของพระองค์แก่ใครๆ ก็ด่วนเสด็จทิวงคตเสีย

กาลก่อนแต่นั้นหน่อยหนึ่ง พระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระราชเทวีทรงพิจารณาเห็นพระเจ้าพี่ต่างพระมารดาพระองค์ใหญ่กว่าพระราชบุตรทั้งปวงนั้น ทรงกุ่มกำลังครอบงำอยู่ ท่วงทีทรงปรารณาราชสมบัติของพระราชบิดา แล้วก็เป็นผู้ที่ชนหมู่มากนับถือด้วย จึงทรงกำหนดเห็นว้างไม่ เป็นโอกาสสำหรับพระองค์ซึ่งยังหนุ่มอยู่ (ขณะนั้น) พระองค์ทรงมีพระชันษาได้ 20 ทรงมุ่งความปลอดภัย จึงกราบทูลลาพระราชบิดาเข้าทรงผนวช ปรากฏโดยพระนามของภิกษุว่า “เจ้าฟ้าพระวชิรญาณ” และเมื่อพระองค์ทรงเป็นภิกษุแล้วพระราชินีจึงเสด็จทิวงคต

เวลานั้น พวกอำมาตย์ราชบริพารที่อยู่ในอำนาจอาณาของพระเจ้าพี่ และแม่ชาวบ้านชาวเมืองทั้งหลายเมื่อฟังพินิจถึงการที่จะรักษายบ้านเมืองให้พ้นจากข้าศึกมีพม่าเป็นต้นโดยสะดวก ก็เห็นพร้อมแต่พระราชบุตรองค์ใหญ่นั้น ผู้เทียบพร้อมด้วยพระคุณสมบัติมีปัญญาและความคิดเป็นต้นหาผู้เสมอมิได้ ในเวลานั้น ทรงเป็นสมุหพลผู้สามารถจะป้องกันข้าศึกได้ จึงล่วงเสีย ไม่เชิญเอาพระราชบุตรผู้ตั้งอยู่ในความเป็นรัชทายาท ซึ่งแม้เป็นเอกโตสุชาติแท้ทั้ง 2 องค์ แล้วอภิเษกพระราชบุตรที่ทรงพระนามว่า กรมหมื่นเจษฎาธิบดินทรผู้แม่เป็นเอกโตสุชาติ (คือพระมารดาได้เป็นกษัตริย์) แต่ทรงเป็นผู้ใหญ่นั้นไว้ในราชสมบัติ แม้มีผู้ไม่พอใจอยู่มากคน พระองค์ก็ทรงข่มเสียได้โดยอุบายวิธีนั้นๆ ทรงรับมูรธาเสกแล้ว ทางราชการเรียกขานโดยพระนามภาษาสันสกฤตว่าพระเจ้าบรมมหาราชราชคังนี้เท่านั้น แต่เรียกขานกันทั่วไปในที่นั้นๆ แต่โดยความด้วยพระนามเป็นสยามภาษาว่า “พระเจ้าปราสาททอง” บ้าง “พระนั่งเกล้า” บ้าง คังนี้ พระองค์จึงเป็นพระราชองค์ที่ 3 ในพระราชวงศ์นี้”

ด้วยเหตุผลและปัจจัยทางการเมืองดังที่ปรากฏในเอกสารและบทวิเคราะห์ข้างต้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้เสด็จผ่านพิภพเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่สามแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ขณะที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ต้องทรงเปลี่ยนฐานะเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอในรัชกาลใหม่ และทรงดำรงอยู่ในสมณเพศตลอดรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นเวลายาวนานถึง 27 ปี

4. เหตุการณ์สำคัญเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ราชสมบัติ

เหตุการณ์ในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงครองแผ่นดินอยู่เป็นเวลา 27 ปีเต็ม นั้น เกิดความไม่แน่นอนและความสงสัยในหมู่ผู้คนทั้งหลายว่า ท่านผู้ใดพระองค์ใดจะได้รับราชสมบัติสืบสนองพระองค์ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงยกย่องราชนารีพระองค์ใดเป็นสมเด็จพระราชินี หรือพระอัครมเหสี ด้วยเหตุนี้ในบรรดาพระราชโอรสธิดาของพระองค์จึงไม่มีพระองค์ใดเลยที่ดำรงพระราชอิสริยยศในทางราชตระกูลในตำแหน่งเจ้าฟ้า พระราชโอรสที่มีอยู่ 22 พระองค์ดำรงพระยศเป็นแต่เพียงพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าด้วยกันทั้งสิ้น ครั้นเมื่อถึงเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรและเสด็จสวรรคต ราชสมบัติก็ย้อนกลับไปตกให้แก่พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎด้วยความยินยอมพร้อมใจของเจ้านาย ขุนนาง และมหาชนทั้งปวง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2547) ทรงอธิบายเหตุการณ์ที่เป็นไปในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นการตอบคำถามของคนในชั้นหลัง ได้อย่างหมดจดว่า เหตุใดพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่มีสักพระองค์เดียวที่อยู่ในฐานะอันคู่ควรกับราชสมบัติและเหตุใดราชสมบัติจึงย้อนกลับมาให้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความในพระราชนิพนธ์ตอนนี้แม้จะค่อนข้างมีความยาวอยู่บ้าง แต่ต้องถือเป็นหลักฐานชั้นต้นของบุคคลผู้มีส่วนได้เสียโดยตรงกับเหตุการณ์เป็นผู้จดบันทึกไว้ และไม่เป็นที่แพร่หลายหรืออ้างอิงกันบ่อยครั้งนัก แต่ควรค่าแก่ความพิถีพิถันเป็นอย่างยิ่ง (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2547: 201-209) ดังนี้

“เพราะเหตุที่พระเจ้าบรมธรรมิกราชานั้น ทรงเป็นเอกโตสุชาติด้วยฝ่ายพระมารดา พระมหาเทวีที่ร่วมอภิเษกจึงไม่มีสักองค์ ทรงอภิรมย์แต่กับพระสนมทั้งหลายเท่านั้นทุกเมื่อ

ก็แล เมื่อมีพระราชบุตรมากพระองค์แล้ว มีพระราชบุตร 2 หรือ 3 องค์เป็นที่โปรดปรานไว้วางพระราชหฤทัยมาก แต่พระราชบุตร 2-3 องค์นั้นก็บังเอิญเป็นผู้มีบุญน้อย พระชนมายุสั้นพลันสิ้นพระชนม์ไปเสีย

ด้วยเหตุนั้น พระองค์เมื่อทรงสังเกตเลือกดูพระราชโอรสธิดาองค์ที่ทรงพระเจริญแล้ว ก็มิได้ทรงเห็นพระราชโอรสผู้สามารถจะรักษาสมบัติได้แต่สักองค์เดียวในเวลานั้น

มีพระราชโอรส 2 องค์ พระองค์ทรงไว้วางพระราชหฤทัยมากโปรดให้รับราชการตามกำลังสามารถของตน แต่เธอทั้งสองแก่งแย่งกันและกัน หยิ่งในอานุภาพของตน เมื่อทำราชการทั้งหลาย ก็พอพระทัยในการข่มเหงผู้ที่มีกำลังน้อย ไม่ประกอบสามัคคีธรรม และเชษฐาปจายนธรรม ทำคนที่ประพฤติตามธรรม คนที่กล่าวถ้อยคำชอบด้วยธรรมแท้ๆ ไว้ในอำนาจ หวังจะข่มขู่เสียด้วยธรรม ไม่ตรึกตรองที่ควรมิควรด้วยปัญญาโดยประการที่ปวง และมุ่งไปข้างแยกเป็นฝักเป็นฝ่าย ทำให้นิราศไปจากยุติธรรม จึงปรากฏเป็นผู้ห่างไกลแต่ไอศวรรย์อันยิ่งใหญ่ไปเสียทีเดียว

เพราะเหตุนี้อีกประการ 1 พระภูติ* ทรงเห็นความไม่สามารถแห่งพระราชบุตรทั้งสองนั้น ด้วยทรงสังเกตอาการของเธอแล้ว จึงทรงพระราชดำริไปทางอื่น

ครั้งนั้น ทรงสถาปนาพระธิดาเอกของพระราชบุตรเอก (พระองค์เจ้าลักขณา) ผู้สิ้นพระชนม์ไว้ในที่พระราชธิดาอันควรแก่การยกย่องใหญ่ ทรงหวังความที่เธอจะได้เป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ผู้จะครองราชย์ต่อไป เมื่อพระองค์ล่วงไปแล้ว อีกทั้ง (ทรงหวัง) ความเป็นไปแห่งพระเกียรติยศ อันเกิดแต่พระปรีชาฉลาดของพระองค์ที่ได้ทรงเลี้ยงดูเธอมาอย่างดีตลอดกาลนานด้วย จึงทรงชุบเลี้ยงเธอให้ใหญ่ด้วยโภคะและยศมิใช่น้อย โดยลำดับ เกินพระราชบุตรของพระองค์เสียอีก เมื่อพระราชทานอิสริยยศแก่เธอก็ทรงยกเสมอพระราชธิดา เธอจึงมีพระนามตามพระราชทินนามที่จารึกในสุพรรณบัฏว่า “พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี”

อันพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีนั้นเป็นผู้มีบุญ ทรงไว้ซึ่งลักษณะของราชกัญญา เป็นที่โปรดปรานของพระราชโอรสเป็นประหนึ่งว่าพระราชธิดาในพระองค์ที่ทรงโปรด เธอจึงเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มากบริชนก็มาก เธอเจริญด้วยโภคะ ด้วยยศ และด้วยบริวาร เหมือนพระราชธิดาทั้งปวง ล่วงเสียซึ่งหมู่พระญาติในวงศ์เดียวกัน

ครั้นกาลล่วงไป พระเจ้าแผ่นดินเจษฎาธิบดินทรบรมธรรมิกราชพระองค์นั้น อันพระโรค (ตามพระราชพงศาวดารว่า) คลื่นเหียน ซึ่งนำความสิ้นบุญและอายุมา กำเริบขึ้นตามลำดับ ต้องเอาพระองค์เข้าแล้ว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นอันมากแล้ว เฉชะพระราชกุศลเตือนพระราชหฤทัย ประหนึ่งทรงรู้พระองค์ว่า พระองค์เสด็จอยู่ไปในภพอันเป็นของมนุษย์ไม่ได้แล้ว จึงโปรดให้ (อัครกษณ์) ลิขิตกระแสพระราชโองการเวนราชสมบัติลงเป็นคัวหนังสือพระราชทานแก่อำมาตย์ผู้เป็นประธานทั้งหลายด้วยพระองค์เอง เป็นความว่า “เราผู้เป็นเจ้าแผ่นดิน ขอเปลื้องตนจากปฏิสวะ (หากว่าจะทรงมอบราชสมบัติให้ท่านผู้ใดแล้ว ไม่เป็นที่พอใจของคนทั้งหลาย เป็นเหตุให้ท่านผู้นั้นไม่ได้ราชสมบัติตามที่ทรงมอบ ก็จะทำให้เกิดเป็นปฏิสวะ?) นี้เเน่ท่านผู้เจริญทั้งหลายเราเวนราชสมบัติแก่ท่าน

* พระภูติ ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน

ทั้งหลาย ขอท่านผู้เป็นประธาน (ในราชการ)ทั้งหลายจงพิจารณาหาเจ้านายผู้ใหญ่ผู้มีบุญบารมีที่ เป็นผู้สามารถ เมื่อเราทิวงคตแล้วจงถวายราชสมบัตินี้แด่ท่านผู้ควรแก่ราชสมบัติเถิด เงินในพระคลังหลวงก็มีอยู่พอ (พระราชพงศาวดารว่า 4 หมื่นชั่ง) เรารักษาไว้ แบ่งเป็นสี่ส่วนเท่ากันเก็บไว้ บัดนี้เราขอเงินส่วนหนึ่งจากสี่ส่วนนั้นเถิด เพื่อนำไปจ่ายใช้ (บำรุงวัด) ตามประสงค์”

ฝ่ายราชมหากษัตริย์ที่สมควรเป็นที่ปรึกษาทั้งหลาย ได้รับกระแสพระราชโองการเวนราชสมบัติเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งพระราชาทรงกระทำให้เป็นหนังสือสำคัญด้วยพระราชบัญญัติควรเป็นที่เชื่อได้ พระราชทานมาแล้วจึงประชุมปรึกษากันถึงท่านผู้จะรักษาราชสมบัติโดยชอบ (ด้วยคำปรึกษาว่า) ท่านผู้ประเสริฐหาผู้เสมอเหมือนมิได้ ในแคว้นแดนสยามทั้งสิ้น คือเจ้าฟ้ามงกุฎสมมติ (เทว) วงศ์องค์ อัครราชโอรสผู้สูงศักดิ์ ซึ่งเป็นกษัตริย์อุกโศษชาติบริสุทธิสระอาดแท้ที่เคียวหาที่คัดค้านมิได้ ทรงเสมอเหมือนกับท่านผู้มีกำเนิดสูงทั้งหลายปราศจากถ้อยคำที่พูดถึงเรื่องพระชาติ โดยพระปรีชาญาณเล่าก็หาผู้เสมอมิได้ ทรงไว้ซึ่งความเป็นผู้ฉลาดแหลมหลัก เชี่ยวชาญในภาษาต่างประเทศ เป็นปราชญ์ในทางแต่งถ้อยคำ ประกอบด้วยพระปรีชารอบรู้ในฐานะและอฐานะ เป็นผู้มีนคังไม่คลอนแคลน ทรงชวนชวยในการช่างฝีมืออันจะทำให้สำเร็จได้ด้วยความรู้ ซึ่งถ้าทรงใช้พระปรีชาญาณคิดค้นไป ก็มักทรงถึงฝั่ง (คือสำเร็จ) โดยมากทรงพระเจริญเฟิบพร้อมด้วยพระชาติวุฒิ พระคุณวุฒิ พระวัยวุฒิ ประดับด้วยองค์คุณที่จะสร้างความเป็นพระเจ้าแผ่นดินเป็นอเนกประการ พระองค์เป็นผู้มีบุญสามารถในการรักษาราชสมบัติแท้ ชาวต่างประเทศทั้งหลายก็ยกย่องนับถืออยู่เสมอมา พระองค์ผู้เดียวสมควรแก่ความเป็นพระราชาใหญ่ หาที่ตำหนิมิได้

ทั้งนี้ ชอบใจท่านทั้งหลายอย่างไร ขอท่านผู้เจริญทั้งหลายจงกล่าวความเห็นของตนๆ ออกมาเถิด

ราชมหากษัตริย์ทั้งปวงบรรดาที่มาประชุมอยู่ในที่นั้นเวลานั้นได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันเป็นเอกฉันท์ตามความเห็นที่กล่าวมาฉะนี้

ลำดับนั้น ท่านมหากษัตริย์ทั้งหลาย ผู้มีความเคารพ (ในใต้ฝ่าพระบาท) ก็ไปเฝ้าเจ้าฟ้าพระมงกุฎสมมติ (เทว) วงศ์นั้น ผู้ยังทรงยินดีอยู่ในพระศาสนาที่เคียว พวกกันทูลวิงวอนอย่างจริงใจ มีประการต่างๆ อย่างที่พระองค์มีอาจที่จะทรงไม่รับราชสมบัติได้

ก็แลเจ้าฟ้าพระองค์นั้นเป็นผู้ฉลาดในเหตุผล ได้ทรงฟังคำมั่นของมหากษัตริย์เหล่านั้นแล้ว ก็ทรงพระดำริเห็นว่า “เมื่อเราไม่รับราชสมบัติอันตรรายใหญ่จะเกิดมี นอกจากเราแล้ว ผู้ที่จะป้องกันเหตุร้ายได้ก็ไม่มี” ทรงอุกรบเร้าหนักยิ่ง เมื่อทรงเอาใจของมหากษัตริย์เหล่านั้น จึงทรงยอมรับคำวิงวอนเพื่อรักษาพระพุทธศาสนาและรัฐไว้ด้วยดี

ราชอำมาตย์ผู้เป็นประธาน (ในราชการ) เหล่านั้น ทราบความที่พระองค์ผู้อนุภาพในอันจะรักษาพระศาสนาและรัฐได้ ทรงรับจะครองราชย์สมบัติด้วยดีแล้ว ก็ยินดีปรีดาราเริงบันเทิงใจทั่วกัน จึง (กลับเข้าไป) ทำความอารักขาพระเจ้าบรมธรรมิกราชผู้ทรงพระประชวรได้ด้วยดี ภายในพระราชนิเวศน์

อนึ่ง ก็ได้ทำการรักษาโดยรอบวัดด้วยทหารกองใหญ่ ป้องกันอุปัชวะและสิ่งทีพึงสขุ้งกลัว เพื่อคุ้มเกรงพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติ (เทว) วงศ์ ผู้มีพระนามทางพระว่าวชิรญาณเถร ซึ่งยังครองธรรมของภิกษุ เสด็จประทับอยู่ในวัด ไว้ด้วยดีทีเดียว เข้าไปตั้งการอารักขาไว้มั่น รอการทูลอาราธนา (ให้ทรงลาสิกขา) อำมาตย์ผู้ไม่เกียจคร้านเหล่านั้นจะทำการบริหารแต่ท่านผู้ควรแก่ราชสมบัติดอก จึงได้ทำการอารักขาด้วยดีอย่างนั้น เพื่อการคุ้มเกรง

พระราชธาและเจ้าฟ้าพระมงกุฎสมมติ (เทว) วงศ์ ผู้อยู่ในฐานะจะเป็นพระราชธา มีการอารักขาอันเขาจัดให้คืออย่างนี้ จึงปลอดคภัยอยู่ (ทั้งสองพระองค์)

ครั้นเมื่อพระเจ้าบรมธรรมิกราช ผู้เป็นพระราชธาใหญ่ที่ 3 ทรงเปลื้องปฏิสวะเสียได้ด้วยการที่เขจัดการถวายดั่งกล่าวมาจะนี้แล้วทรงครองราชย์สมบัติโดยธรรมมาโดยลำดับ นับแต่ราชาภิเศกมาได้ 27 ปี เสด็จทิวงคตแล้วชาวแวนแคว้นทั้งหลายทั้งชาวบ้านชาวเมืองและท่านผู้เป็นประธาน (ในราชการ) ต่างก็ยินดีมีสมานฉันท์เป็นอันหนึ่งอันเดียวประชุมกันอภิเศกพระจอมประชาสุขุมาลชาดิย์ ผู้ที่เขาสมมติว่าเกิดในเทววงศ์ ประคับด้วยความเป็นผู้ควรประกอบในการมูรชวเสกในราชย์ไอศวรรย์ มีบุญญาธิการ มีพระชาติสูง ไว้ในราชสมบัติ

พระราชธาณีใด ที่ปรากฏพระนามในบัดนี้ว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระราชธาองค์นี้ทรงเป็นอุกโตสุชชาติด้วยเป็นสังสุทคหณิกะ (มีพระครรภที่ถือปฏิสนธิมคจคต) ด้วยเพราะมีพระก่าเนคสูง เป็นผู้ประเสริฐสุด ไม่ถูกทักท้วงคคค่านด้วยเรื่องพระก่าเนค ชนหมุ่มมากนับถือบูชา เป็นกษัตริย์สุชมาลผู้เจริญแล้วเทียบพร้อมด้วยพระยศและ โภคสมบัติ”

เจ้าพระยาทิพากรวงศัมหาโกษาธิบตี (ข่า บุนนาค) ซึ่งในวันเวลาเมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเมื่อมีบรรคาศักคี่เป็นจมีนราชามาตย์ ได้ทำหน้าทีสำคัญคือเป็นผู้ไปกราบบังคมทูลเชิญพระภิกษุสมเด็จพระอนุชธาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ขึ้นทรงราชย์ ปรากฏความละเอียดในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ซึ่งท่านเป็นผู้เรียบเรียง (เจ้าพระยาทิพากรวงศัมหาโกษาธิบตี 2547: 153) ว่า

“ครั้นมาถึง ณ วันพุธ เดือน 4 แรม 8 ค่ำ ท่านเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม ให้จมีนราชามาตย์พลขันธิไปเฝ้าสมเด็จพระอนุชธาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ พงศอติศรกษัตริย์ที่

วัดบวรนิเวศน์วิหาร กราบทูลว่าจะเชิญเสด็จครองสิริราชสมบัติ จะโปรดรับหรือไม่โปรดขอให้ทราบด้วย จึงมีรับสั่งว่าท่านผู้หลักผู้ใหญ่พร้อมกันอัญเชิญแล้วก็จะต้องรับ เจ้าพระยาพระคลัง ได้ทราบกระแสรับสั่งแล้วจึงสั่งขุนอภัยรสมบัติเสมียนตรากรมท่า คุมทหารปืนปากน้ำนาย 1 พระนันทบุรีคุมเลขา ทหารปืนปากน้ำนาย 1 พระอินทรอาสาคุมราวเมืองพนัสนิคมนาย 1 รวม 3 นาย ไปตั้งกองจุกช่องล้อม วงนั้ยามตามเพลิงรักษาอยู่รอบวัด มิให้ผู้คนแปลกปลอมเข้าไปได้”

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้อย่างเต็มปากว่าเหตุการณ์เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับราชสมบัตินั้น เป็นไปด้วยความ ยินยอมพร้อมใจของผู้คนทั้งหลาย ทั้งเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ และมหาชนทั่วไป โดยสละแล้วไม่ แดกต่างกันกับเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับราชสมบัติเลยทีเดียว แต่มีข้อพิเศชอยู่ว่า การปลัดแผ่นดินคราวนี้ มีท่วงทีคล้ายกับจะกินความเป็นธรรมถวายแด่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เหตุนี้น่าจะทำให้ปิตุพระราชหฤทัยมากและอาจเป็นสาเหตุ หนึ่งที่ทำให้พระปรมาภิไธยฉบับเต็มที่จารึกลงในพระสุพรรณบัฏอันมีข้อความหลายวรรคตอน พรรณนาพระเกียรติคุณประการต่างๆ ของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ เฉลิมพระปรมาภิไธย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า “อุกโตสุชาติ สังสุทธเคราหณี” อันมีความหมายว่า ทรงมีพระชาติกำเนิดอันดีและบริสุทธิ์จากทั้งสองฝ่าย คือทั้งข้างฝ่ายพระชนกและพระชนนี กับอีก ตอนหนึ่งว่า “มหาชนนิกรสโมสรสมมติ” อันมีความหมายว่าทรงได้รับสมมติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เพราะคนหมู่มากประชุมพร้อมกันอัญเชิญขึ้นทรงราชย์ ซึ่งตามธรรมเนียมโบราณราชประเพณีแล้ว พระปรมาภิไธยฉบับเต็มนี้ย่อมต้องนำขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายและได้รับพระบรมราชานุมัติ เห็นชอบด้วย (หรืออาจเป็นพระราชนิพนธ์ด้วยซ้ำไป) ก่อนจารึกลงในพระสุพรรณบัฏ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2547: 31-32) ทรงแถลงพระปรมาภิไธยฉบับ เต็มในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สุทศสมมติเทพยพงศ์ วงศาธิศวรภักษัตริย์ วรรชัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุกโตสุชาติ สังสุทธเคราหณี จักริบรม นาถอดิศวราชรามวรัญกูร สุจริตมุล สุสาธิต อุกฤษฐวิบูล บูรพาตุลภฤษภูภินิหาร สุภาธิการ รั้งสฤษฏ์ ัชญญลักษณ์วิจิตร โสภากยสรรพางค์ มหาชนอมตมางคประณต บาทบงกชชุกุล ประสิทธิ สรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลยมหาบุรุษรัตน์ ศึกษาพิพัฒสรรพโกศล สุวิสุทวิมล ศุภศีลสมาจาร เพ็ชรญาณประภาไพโรจน์ อเนกโกภิสารุคุณวิบูลสันดาน ทิพยเทพาวตารไพศาล เกียรติคุณอดุลย พิเศษ สรรพเทวศรานุรักษ์ เอกอัครมหาบุรุษ สุตพุทธมหากวี ตรีปิฎกาภิโกศลวิมลปรีชา มหาอุดม

บัณฑิต สุนทรวิจิตรปฏิภาณ บริบูรณ์คุณสาร สยามาธิโลกคิลก มหาบริวารนายก อนันตม
 หันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร มหาชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิ์วรยศมโหคม บรมราช
 สมบัติ นพปฎลเศวตาคินัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเษกาภิสิต สรรพทศทิวจิชิตชัย สกลม
 ไทศวริยมหาสวามินทร์ มหเสวรมหินทรมหารามาธิราชวโรคม บรมนาถชาติอาชาวสัย พุทธชาติไตร
 รัตน์สรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์อักษรเนศวราชิบดี เมตตากฤณาธิบดีลหฤทัย อโนปไมยบุญญการ สกล
 ไพศาลมหารัชฎาธิเบนทร์ ประเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตรพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม และขจร สุขพานิช (2547) ได้เขียนบทความในหนังสือ “พระเกียรติ
 ประวัตติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ซึ่งหนังสือนี้ได้รวมบทความสามเรื่องได้แก่ เรื่อง
 พระพุทธไพริพินาศ ของนายณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม เรื่องหนึ่ง และบทความเรื่องวิกฤตกาลเงียบเมื่อร้อยปี
 ก่อน กับบทความเรื่องหมอบรัดเล และมิชชันนารีอเมริกัน ของศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช พรรณา
 เหตุการณ์ที่เป็นเรื่องสำคัญในพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็น
 วิกฤตหรือภัยคุกคามทางการเมืองที่มีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจน โดยเฉพาะ
 อย่างยิ่งในตอนปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีผู้ตั้งตนเป็นศัตรูต่อ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นทรงพระผนวชเป็นพระภิกษุโดยแจ้งชัดได้แก่
 “หม่อมไกรสร” หรือ กรมหลวงรักษรณเรศ พระราชโอรสพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และทรงสนิทสนมคุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง
 จนถึงมีเสียงเล่าลือว่าหากสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว หม่อมไกรสรพระองค์นี้
 คิดจะมีบุญเป็นพระเจ้าแผ่นดินเสียเอง แต่ด้วยเดชพระบารมีผลกรรมบันดาลให้หม่อมไกรสรต้องราช
 ภัยและถูกสำเร็จโทษในตอนปลายรัชกาลที่ 3

นอกจากนั้นขจร สุขพานิช ยังได้เล่าถึงเหตุการณ์ในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยละเอียดตั้งแต่แรกประจวบจนสวรรคต โดยปกติแล้วการผลัดแผ่นดินแต่ละครั้ง
 ย่อมเป็นที่หวาดหวั่นของราษฎรว่าจะเกิดเหตุไม่เป็นปกติ แต่ความหวาดหวั่นเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตนั้นยุติลงได้โดยรวดเร็ว โดยณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม และขจร
 สุขพานิช (2547: 65-66) ได้วิเคราะห์ว่า

“เหตุใดที่ความหวาดหวั่น โกลาหลของประชาชนและต่างชาติสงบลง เมื่อได้ทราบข่าวการ
 ผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ และพระอนุชาธิราชทั้งสองได้ขึ้นครองราชย์สมบัติสืบแทนต่อไป น่าจะเป็น
 เพราะว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชทั้งสองเป็นรัชทายาทโดยชอบธรรมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภาลัย แผ่นดินรัชกาลที่ 2 ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งนั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัวองค์ใหม่ทั้งสองพระองค์ ได้ทรงสร้างสมบารมีในเวลาก่อนเสวยราชย์เป็นเวลานานถึง 27 ปี ได้ทรงศึกษาวิชาการแผนใหม่จนสามารถรอบรู้อย่างดียิ่งทั้งสองพระองค์ เป็นที่นับถือของชาวต่างประเทศ มีอังกฤษและอเมริกา โดยเฉพาะทรงปรีชาญาณถึงว่าเหตุการณ์โลกผันแปรเปลี่ยนแปลงไป เป็นอันมาก จะทรงยึดถือคตินิยมรักษาโบราณราชประเพณีแต่อย่างเดียวเห็นจะไม่รอดพ้นจากภัยพิบัติได้... จึงทรงโปรดในวิเทศบายโอนอ่อนผ่อนตาม (Conciliation Policy) เพื่อรักษาไว้ซึ่งเอกราชและอิสรภาพของชาติไทย”

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่นานเกือบสามสิบปี เป็นเหตุให้ทรงมีเวลาศึกษาค้นคว้าวิทยาการหลากหลายแขนง โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิทยาการของโลกฝ่ายตะวันตกจนทรงชำชองจัดเจน เช่น วิชาภาษาอังกฤษ และภาษาละติน ทรงสามารถติดต่อสื่อสาร ทรงอ่าน รับสั่ง และทรงเขียนภาษาอังกฤษได้เป็นอย่างดี ในทางวิชาการศาสตร์ทรงสามารถคำนวณดวงดาวจนถึงทรงคาดทำนายได้ว่าจะเกิดสุริยุปราคาเต็มดวงขึ้นในวันที่ 18 สิงหาคม พุทธศักราช 2411 และจะเห็นได้หมดดวงที่ตำบลหัวกอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เป็นต้น คงจะไม่เป็นการเกินเลยหากจะกล่าวว่าในเวลาเมื่อทรงได้ราชสมบัติจึงทรงอยู่ในฐานะที่มีความพร้อมและทรงรอบรู้กว่าเมื่อยี่สิบเจ็ดปีก่อนเป็นอันมาก ทรงรู้เท่าและรู้ทันความเป็นไปในโลก อันเป็นปัจจัยเกื้อกูลอย่างสำคัญที่ทำให้ทรงสามารถปฏิบัติหน้าที่พระมหากษัตริย์ในช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อของความเป็นสยามเก่ากับความเป็นสยามใหม่ได้อย่างงดงาม

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (2551: 21-22) พรรณนาเหตุการณ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติสืบต่อจากพระบรมเชษฐาธิราชนั้น ได้พระราชทานสิทธิเสรีภาพให้แก่สังคมไทยเพิ่มขึ้นอีกในหลายประการ ได้ทรงลดช่องว่างระหว่างพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นเทวราชกับราษฎรลงไป ในสมัยอยุธยาที่ราษฎรไม่มีสิทธิที่เข้าถึงองค์พระมหากษัตริย์ด้วยวิถีทางใดๆ ทั้งสิ้น เพราะปกติก็จะไม่ปรากฏพระองค์ให้แลเห็น และถึงแม้ในโอกาสที่เสด็จออกจากพระราชวังจะเสด็จพระราชดำเนินไปในทางใดราษฎรก็ต้องปิดประตูหน้าต่างบ้านเรือนมิดชิด แม้แต่จะมองดูกระบวนเสด็จหรือแลเห็นพระองค์ก็ไม่ได้เป็นอันขาด หากผู้ใดละเมิดกฎข้อนี้ทหาซึ่งแห่เสด็จจะใช้กระสุนยิงลูกตาทะลุ การใช้กระสุนยิงลูกตารายฎนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้เลิกเป็นอันขาด เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดเกล้าฯ ให้เลิกกฎให้ชาวบ้านปิดประตูหน้าต่างเวลาเสด็จพระราชดำเนินผ่านบ้านช่องของตน ให้เปิดไว้ได้เป็นปกติและยังได้มีพระราชกระแสแนะนำชาวบ้านให้ออกมาเฝ้า

ทูลละอองพระบาทหน้าบ้านเรือนของตน หากทรงรู้จักจะได้มีพระราชปฏิสันถารด้วยอีกประการหนึ่ง สิทธิดั้งเดิมของราษฎรไทยที่จะเข้าร้องทุกข์ต่อพระองค์พระมหากษัตริย์ได้โดยตรงดังที่มีจารึกไว้ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงนั้น ได้ยกเลิกไปในสมัยอยุธยาตามคติของเทวราช แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟื้นฟูสิทธิดั้งเดิมนั้นขึ้นใหม่ โดยเสด็จออกรับฎีกาจากราษฎรด้วยพระองค์เองเป็นประจำเสมอ วันใดที่ทรงพระประชวรหรือมีพระราชกิจอย่างอื่นก็โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอหรือพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ออกรับฎีกาแทนพระองค์โดยสม่ำเสมอไม่ขาด นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการค้าระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศได้โดยเสรี โดยยกเลิกกฏเกณฑ์เก่าๆ เกี่ยวกับการส่งสินค้าออกนั้นเสียทำให้เกิดมีการส่งสินค้าเศรษฐกิจส่วนใหญ่ เช่น ข้าว ไม้ ของป่าต่างๆ ออกไปขายต่างประเทศได้มาก ราษฎรทั่วไปซึ่งเป็นชาวไร่ชาวนาก็ขายพืชผลได้ในราคาสูงขึ้นกว่าเดิม มีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นไปอีก มีผลกระทบถึงสังคมไทยทำให้มีอิสรเสรียิ่งขึ้นกว่าที่เคยมีมา เพราะฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีขึ้นนั้นย่อมจะทำให้คนเป็นอิสระแก่ตัวไม่ต้องเข้าพึ่งพาทาศัยผู้มีอำนาจหรืออิทธิพลให้คุ้มครองตนอย่างที่เคยกระทำกันมาแต่ก่อน”

เอ.บี.กริสโวลด์ (2547) นักวิชาการประวัติศาสตร์ชาวต่างประเทศ ผู้เรียบเรียงหนังสือเรื่อง “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ขึ้น เพื่อพรรณนาเหตุการณ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยวิเคราะห์จากเอกสารทั้งของไทยและเอกสารต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากเอกสารจดหมายเหตุของชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายหรือมาติดต่อราชการกับประเทศไทยในครั้งกระนั้น ได้พรรณนารายละเอียดที่ทำให้เราได้เห็นพระบุคลิกภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในแง่มุมที่คนไทยไม่คุ้นเคย เพราะเอกสารฝ่ายไทยมีข้อจำกัดด้วยพระราชอิสริยยศ และพระราชฐานะความเป็นพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ไทยเราไม่คุ้นเคยกับการอธิบายหรือวิเคราะห์พระบุคลิกภาพส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แต่ในหนังสือเล่มนี้นายเอ บี กริสโวลด์ ได้ทำให้เราเห็นและคุ้นเคยกับพระบุคลิกภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในแง่มุมที่มีเคยมีผู้ใดกล่าวถึงมาก่อน

ตัวอย่างที่น่าสนใจอันเป็นข้อวิเคราะห์ของนายเอ บี กริสโวลด์ (2547: 91-92) เมื่อกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาทิเช่น

“แม้ว่าปัจจุบันนี้ พระองค์ทรงเป็นพระราชแล้ว แต่พระองค์ก็ไม่ทรงลืมนึกว่า พระองค์ยังคงเป็นเพียงแต่มนุษย์คนหนึ่งในมนุษยโลก พระองค์มิได้ทรงคิดว่าประชาราษฎรของพระองค์เป็นแต่เพียงสังหาริมทรัพย์ พระองค์เคยรู้จักเขาอย่างปูลุชนสามัญ เคยร่วมประทับฉันมิตรสหายกับพี่น้องน้องชาย และบุตรของเขาเหล่านั้นในวัด เคยทรงรับทานและความเอื้อเฟื้อจากบุคคลเหล่านั้นเมื่อเสด็จจรดงค์ไป

ไกลๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงรู้จักชาวบ้านนอกดีเท่ากับชาวกรุง พระองค์เคยประสบมาแล้วว่า ข้าราชการบางคนก็ยุดิธรรม และมีความเมตตากรุณา แต่บางคนก็คดโกงและละโมภ พระองค์เคยทรงสนทนามากกับชนชั้นต่ำ เป็นต้นว่าพวกกุฎีและทาส ชาวนาและพรานโพนช้าง ชาวประมงและนักค้าหาหอยมุก เคยทอดพระเนตรเห็นโจรที่คร่ำร้าย และผู้ที่ชอบย้ายที่อยู่ไปตามทะเล... เขาเหล่านี้ทั้งหมดเป็นประชาชนของพระองค์ โลกของพระองค์จึงมิได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะ ในกำแพงพระบรมมหาราชวังหรือวัด และความรับผิดชอบของพระองค์ก็ไม่มีอยู่เฉพาะแต่ความสุขสบายของขุนนางและพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น ความรู้สึกของพระองค์ในหน้าที่ ที่ทรงมีต่อประชาชนทั้งหมดจะเป็นเครื่องนำที่สำคัญของกิจการที่สำคัญทุกอย่างในพระชนม์ชีพ ตลอดไปจนพระราชกำหนดกฎหมายทุกข้อและการปฏิบัติทุกอย่างที่ทรงริเริ่มขึ้น”

5. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเอกสารร่วมสมัยที่ ส่องสะท้อนแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับราชสมบัติเมื่อพุทธศักราช 2393 และทรงดำรงอยู่ในราชสมบัติเป็นเวลา 18 ปี เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พุทธศักราช 2411 พระชนมพรรษา 65 ปี ตลอดเวลาที่ทรงราชย์นั้นได้ทรงเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงมาสู่เมืองไทยและคนไทยหลายอย่างหลายประการ ได้ทรงพระราชอุทิศหาปฏิบัติบริหารราชการแผ่นดินด้วยความพากเพียรเพื่อประโยชน์สุขของอาณาประชาราษฎร์ จากร่องรอยที่เหลืออยู่ในทางประวัติศาสตร์ทั้งที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ รวมถึงประกาศพระบรมราชโองการที่เป็นกฎหมายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวล้วนมีความกลมกลืนสอดคล้องกัน และสามารถทำให้เราอาจสืบค้นแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างแจ่มชัด

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พรรณนาความในพระราชหฤทัยในประกาศพระราชทานพรแก่ผู้ที่ได้นลองพระเดชพระคุณในการเฉลิมพระชนม์พรรษาคำรบ 60 ปี เมื่อปีชวด ฉศก จุลศักราช 1226 ทรงอธิบายความตอนหนึ่ง (วิวัฒย์ งามสันติกุล 2547: 172) ว่า

“ตามการที่เป็นจริงแล้ว ถึงใครจะติเตียนนิทา ฯข้าฯ ก็ไม่ถือโทษเลย ฯข้าฯ ถึงได้อิศริยยศเป็นใหญ่เพราะท่านทั้งหลายทั้งปวงพร้อมใจกันยกย่องให้เป็นใหญ่ ก็ไม่ได้สำคัญว่าอิศริยยศแลราชอาณาจักรนี้เป็นของตัวเลย ตั้งใจแต่ว่าจะปรนินัติให้ชื่นชมสมประสงค์ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งปวงซึ่งเป็น

ประชาชนในราชการแผ่นดิน จะได้สโมสรพร้อมเพรียงกัน ทำราชการรักษาบ้านเมืองไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุข มีความเจริญทั้งเจ้าทั้งข้าทั้งบ่าวทั้งนาย ฯลฯ ปรินิบัติจะให้ท่านทั้งหลายผู้มีสติปัญญา รู้แลประพฤติตามเหตุตามผล เป็นสุขสำราญไม่รำคาญร้อนรนได้แล้ว ก็ถือว่าเปนคืออยู่แล้ว”

เพื่อยืนยันแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเห็นว่าพระองค์เองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยความยินยอมพร้อมใจของคนทั้งหมดทั้งสิ้น เอกสารชุดหนึ่งที่น่าสนใจคือ หนังสือเรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ซึ่งได้รวบรวมประกาศที่มีผลเป็นกฎหมายบ้าง ไม่มีผลเป็นกฎหมายบ้าง ที่เป็นสำนวนพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาประมวลไว้ ซึ่งเมื่ออ่านโดยตลอดแล้วจะสามารถเห็นร่องรอยพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ได้ดีพอสมควร

ชงทอง จันทรางศุ ได้เรียบเรียงงานวิจัยเรื่อง “การปฏิรูปภาษากฎหมายไทยในรัชสมัยของพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” โดยในบทที่ 1 ของงานวิจัยดังกล่าวผู้เรียบเรียงได้อธิบายลักษณะสำคัญของภาษากฎหมายไทยในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ รวมถึงภาษากฎหมายไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ผู้เรียบเรียงได้ให้ข้อสังเกตสำคัญเกี่ยวกับกฎหมายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ชงทอง จันทรางศุ 2535: 60-61) ว่า

“สิ่งที่ทราบกันอยู่ทั่วไปแล้วว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่นานถึง 27 พรรษา แล้วจึงเสด็จปรินิพัตร์ออกมาผ่านพิภพในเวลาเมื่อเป็นพระภิกษุนั้น ได้เสด็จจรดงค์ไปในภูมิภาคชนบทของประเทศ เป็นเหตุให้ได้ทรงคลุกคลีและทอดพระเนตรเห็นทุกข์ยากของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินด้วยพระองค์เอง กอปรกับการที่ทรงมีโอกาสได้สมาคมกับผู้คนหลากหลายประเภท และได้ทรงมีโอกาสศึกษาวิชาการหลายแขนง เหตุเหล่านี้เป็นปัจจัยปรุงแต่งให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นนัก “เสรีนิยม” พระองค์หนึ่ง ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่เราจะพบว่าบรรดาบทกฎหมายมากฉบับที่ทรงตราขึ้นในรัชกาลเป็นการพระราชทานความเป็นธรรมและเสรีภาพแก่ราษฎรมากขึ้นกว่าแต่ก่อน”

โปรดพิจารณาประกาศบางฉบับในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังต่อไปนี้

1. ประกาศว่าด้วยการถวายนฎีกา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใส่พระราชหฤทัยในทุกข์สุขของราษฎรเป็นอย่างยิ่ง ในสมัยเมื่อทรงดำรงภิกษุภาวะ ได้เสด็จจรดงค์ขึ้นไปจนถึงเมืองสุโขทัยเก่า ได้ทรงค้นพบและ

ทรงนำศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราชกลับมายังพระนครด้วย เนื้อความในศิลาจารึกหลักดังกล่าวตอนหนึ่งพรรณนาถึงพระราชจริยวัตรในพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้แขวนกระดิ่งไว้ที่ปากประตูพระราชวังสำหรับราษฎรผู้ “เจ็บท้อง ข้องใจ” จักได้สามารถมาลั่นกระดิ่งที่ทรงแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงมหาราชจะเสด็จออกตัดสินถ้อยคดีให้แก่ประชาชนด้วยความเป็นธรรม พระราชจริยวัตรของสมเด็จพระบูรพกษัตริย์พระองค์นี้ดูเหมือนจะเป็นแรงบันดาลใจสำคัญ ประกอบเข้ากับแนวพระราชดำริที่ทรงเห็นว่า เหตุที่ได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินของเมืองไทยนั้น ก็เพราะราษฎรทั้งหลายยินยอมยกย่อง ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือเอาเรื่องการรับเรื่องราวร้องทุกข์จากราษฎร หรือที่เรียกกันว่าการถวายฎีกาเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญ ตลอดระยะเวลาที่ทรงราชย์ได้ทรงออกประกาศเกี่ยวกับเรื่องนี้หลายฉบับ แสดงให้เห็นถึงความใส่ใจพระราชหฤทัยในเรื่องนี้อย่างแท้จริง

โปรดครุรายละเอียดดังต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกประกาศเรื่อง ถวายฎีกาเมื่อปีฉลู เบญจศก จุลศักราช 1215 (พ.ศ.2396) ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548:29) ว่า

“จะเสด็จออกทรงโปรยทาน ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์เดือนละ 4 ครั้ง ด้วยทรงพระกรุณาเมตตาแก่อาณาประชาราษฎรทั้งปวง ซึ่งมีทุกข์เดือดร้อนข้อความสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ให้ทำคำร้องฎีกามาทูลเกล้าฯ ถวายด้วยจะได้โปรดให้มีตุลาการชำระให้แล้วโดยเร็ว อาณาประชาราษฎรทั้งปวงซึ่งมีทุกข์เดือดร้อนด้วยข้อความก็ทำคำร้องฎีกาทูลเกล้าฯ ถวายซึ่งผู้ร้องฎีกานั้นหาร้องฎีกาโดยข้อความตามจริงไม่ จ้างบนหาผู้เจ้าสำนวนตบแต่งแนะนำเก็บเอาข้อความไม่จริงมาเพิ่มเติมคำร้องฎีกาซึ่งมาทูลเกล้าฯ ถวาย พิจารณาเป็นสำคัญ โปรดให้ลงพระราชอาญาแล้ว โทษควรที่จะปล่อยก็โปรดเกล้าฯ ให้อภัยโทษปล่อยไป โทษควรจะส่งไปจำไว้ ณ คุกก็โปรดให้ไปจำไว้ ณ คุกอย่าให้ดูเยี่ยงอย่างกันต่อไป”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกประกาศเรื่อง ถวายฎีกาอีกฉบับหนึ่งในปี พุทธศักราช 2398 ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการขยายวันเวลาที่ราษฎรจะสามารถทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาได้ ว่าไม่จำกัดแต่เฉพาะวันที่เสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เดือนละสี่ครั้งตามประกาศฉบับก่อน โปรดเกล้าฯ สั่ง (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548:86) ว่า

“ถ้าราษฎรมีทุกข์เดือดร้อนด้วยข้อคดีใดๆ จะคอยถวายฎีกาเห็นจะเนิ่นช้า จะให้ญาติพี่น้องหรือพวกพ้อง ซึ่งเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่มีตำแหน่งเฝ้า ให้เข้ามาถวายฎีกาแทนตัวในที่สุดออกทรงประทับแห่งใดๆ ในพระบรมมหาราชวังเป็นเวลาว่างราชการก็ได้ ไม่ให้มีความผิดแก่ผู้มา

ถวาย แต่ว่าให้ผู้รับฎีกาถวายนั้น เอาตัวเจ้าของฎีกาไว้ร้ออย่าให้หลบหนีไป จะได้ส่งตัวให้ผู้ชำระ โดยง่าย”

นอกจากนั้นทรงย้ำอีกครั้งหนึ่ง (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548:87) ว่า

“แลการซึ่งทรงรับฎีกาเป็นความเปลื้องทุกข์ของราษฎรนี้ ทรงยินดีว่าได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอันใหญ่อยู่อย่างหนึ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ว่า ถ้าผู้ใดมาทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา จะพระราชทานเงินคนละสลึงเป็นบำเหน็จก่อน เมื่อชำระได้ความจริง ผู้ถวายฎีกาจะความตามเรื่องราวในฎีกาของผู้นั้นแล้ว จะพระราชทานเงินเพิ่มให้อีกสลึงหนึ่งเป็นรางวัล”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกประกาศเรื่อง กำหนดเวลาถวายฎีกา เพิ่มเติมอีกฉบับหนึ่งในปีพุทธศักราช 2399 ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการอธิบายความแก่ผู้ที่อยู่ในกรุงและนอกกรุงว่าหากประสงค์จะถวายฎีกาคัดค้านเรื่องราวที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากขุนนางข้าราชการ ก็ให้มาทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาได้ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แต่ถ้าวันใดจะมีได้เสด็จออก จะโปรดให้พระเจ้าลูกเธอเสด็จออกรับฎีกาแทน ความโดยละเอียด (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548:117) ว่า

“ใครๆ ผู้ใดในกรุงเทพฯ แลหัวเมืองจะมีถ้อยความสิ่งหนึ่งสิ่งใด ถ้าในกรุงเทพฯ ให้มาร้องฟ้องยังโรงศาลตามกระทรวง ถ้าหัวเมืองก็ให้ไปฟ้องต่อเจ้าเมืองกรมการ ถ้าเจ้าเมืองกรมการแกลังกคดีหรือหน่วงเหนี่ยวไม่ชำระให้แล้วโดยเร็ว ก็ให้มาฟ้องอุทธรณ์เจ้าเมืองกรมการต่อเจ้ากระทรวงตามกรมที่หัวเมืองนั้นขึ้นอยู่ ถ้าเจ้ากระทรวงตัดสินมิได้เป็นยุติธรรมหรือแกลังกหน่วงเหนี่ยวไว้ให้เนิ่นช้าเกินกำหนด ก็ให้ทำเรื่องราวถวายฎีกาเถิด แต่ความในเรื่องราวฎีกานั้นอย่าให้อ้อมค้อมยืดยาวนัก แลอย่าให้หยาบคายให้ว่าไปตรงๆ ตามความจริงของตัว ถ้าจะเขียนแลจะเรียงความแต่ลำพังสติปัญญาของตัวมิได้ ก็ให้ไปขอเสมียนในกรมล้อมพระราชวัง ซึ่งเป็นศาลรับสั่งให้ช่วยเรียบเรียงถ้อยคำแลเขียนให้ เมื่อจะถวายนั้น จะให้ญาติแลพวกพ้องซึ่งเป็นข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในช่วยถวายให้ในที่ใดที่หนึ่งก็ได้ ถ้าญาติแลพวกพ้องซึ่งเป็นข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในไม่มี เมื่อถึงวัน 7 คำ 14 คำ เสด็จพระราชดำเนินออก ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ โปรดให้ตักลองวินิจฉัยเรียกร้องเรียกคนร้องฎีกาเมื่อใด ก็ให้นำเรื่องราวของตนมาทูลเกล้าฯ ถวายที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ถ้าถึงวันกำหนดพระราชกิจอื่นๆ มีมาก จะมีได้เสด็จพระราชดำเนินออกไป ก็จะทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส

เสด็จไปทรงคอยรับฎีกาของราษฎร อยู่ที่ศาลาหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ให้ราษฎรผู้จะถวายฎีกานำเรื่องราวของตนถวายแก่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส* เทอญ”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกประกาศเรื่อง การที่จะทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา ในปีพุทธศักราช 2401 อธิบายรายละเอียดย่อเดือนเนื้อความที่ปรากฏในฉบับก่อนหน้านี้อีกครั้งหนึ่ง รวมความเข้าเป็นฉบับเดียว เพื่อถ่ายแก้ความเข้าใจของราษฎร มีสำนวนเนื้อความที่พึงสันนิษฐานว่าเป็นพระราชนิพนธ์นำอ่านน่าฟังยิ่งนัก ความตอนหนึ่ง (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548: 50-51) ว่า

“พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระบรมมหาราชวัง ทรงพระเมตตากรุณาแก่ไพร่บ้านพลเรือนทั้งปวงอยู่เป็นนิจ ใครๆ มีคดีขัดขวางในโรงศาลใดๆ ก็ให้ทำเรื่องราวเขียนใส่ใบกระดาษพับเป็นใบๆ อย่าให้มีวนยาวให้ทรงยากต้องคลี่ยืดยาวไป แลเขียนแต่ข้อความที่จริงอย่าเอาเท็จใส่ให้ต้องชำระลำบากไป แลอย่าว่าเป็นสำนวนแงอนค้อนคัดอ้อมค้อม แลอย่าว่าคำหยาบช้าต่อผู้มีบรรดาศักดิ์ตามโทโส แลถ้าฟ้องว่าคำ คำต่ออย่างไรอย่าเขียนลง ให้ว่าแต่ว่าคำทอหยาบช้าต่างๆ ก็พอเข้าใจ เมื่อเรื่องราวเขียนแล้ว ถ้ามีตำแหน่งเผ้าก็ให้กราบทูลหรือยกชุดถวายเองหน้าพระที่นั่ง ถ้าไม่มีตำแหน่งก็จงฝากเรื่องราวนั้นแก่ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นญาติพี่น้องเจ้าขุนมูลนายเป็นนายหน้านำเรื่องราวทูลเกล้าฯ ถวายในที่ใดที่หนึ่ง เวลาใดเวลาหนึ่งก็ได้ ไม่ห้าม ผู้นำเรื่องราวทูลเกล้าฯ ถวาย ถ้าส่งตัวเจ้าของเรื่องราวได้แล้วก็ไม่ต้องมีความคอก จงเอาธุระแก่ญาติพี่น้องบ่าวไพร่ด้วยช่วยรับเรื่องราวมาทูลเกล้าฯ ถวายเถิด วันใดเมื่อใดไม่ว่าไม่ห้ามฯ ถ้าไพร่ไม่มีใครจะอนุเคราะห์ถวายเรื่องราวให้ ก็ให้คอยที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ในวันใกล้เป็นเบื้องหน้าวันพระ วันศีล หรือขึ้นเจ็ดค่ำ แรมเจ็ดค่ำ แลวันที่เรียกว่าวันโกน คือขึ้นสิบสี่ค่ำ แลแรมสิบสี่ค่ำในเดือนถ้วน หรือสิบสามค่ำในเดือนขาด เวลาบ่าย เย็น ถ้าไม่มีราชการอื่นสำคัญแลฝนไม่ตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จออกบนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์บ้าง ที่แทนเบญจาทหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์บ้าง แล้วจะให้ดีกลองวินิจฉัยเถรี เรียกคนมาถวายฎีกา เมื่อนั้นให้ผู้ที่จจะใคร่ถวายฎีกาถือเรื่องราวเข้ามาทูลถวายเทอญฯ ถ้าบางวันใกล้วันพระไม่ได้เสด็จออก ก็จะไปโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสเสด็จไปคอยรับเรื่องราวมาทูลเกล้าฯ ถวาย แล้วให้ดีกลองวินิจฉัยเถรีเรียกคนมาถวายฎีกามา เมื่อนั้นจงยื่นเรื่องราวถวายแก่พระเจ้าลูกยาเธอ เทอญฯ”

* พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ประสูติ พ.ศ.2365 พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายนพวงศ์ ทรงกำกับกรมล้อมพระราชวัง ในเวลาต่อมาได้ทรงกำกับกรมพระคลังมหาสมบัติ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2410 พระชันษา 46 ปี ต้นราชสกุล นพวงศ์

ตัวอย่างที่ปรากฏในประกาศซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสืบข้างต้น แสดงให้เห็นชัดถึงความใส่ใจพระราชหฤทัยในเรื่องการรับฎีกาของราษฎร ซึ่งเป็นช่องทางให้ทรงได้สดับตรับฟังสุขทุกข์ของราษฎรโดยใกล้ชิดด้วยพระองค์เอง แตกต่างจากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในอีกหลายรัชกาล นำแปลกที่ทรงประกาศไว้ด้วยว่าจะพระราชทานเงินแก่ผู้ถวายฎีกาหนึ่งสลึงเป็นบำเหน็จ และถ้าผู้ถวายฎีกานั้นชนะความจะพระราชทานเงินเพิ่มให้อีกหนึ่งสลึงเป็นรางวัล ซึ่งไม่เคยปรากฏมาแต่ก่อน ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าจะทรงช่วยเงินค่าจ้างให้แก่คนเขียนฎีกาก็เป็นไปได้ เพราะในสมัยนั้นประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่อ่านเขียนไม่ได้ พระราชกรณียกิจนั้นนอกจากจะช่วยให้ทรงทราบเรื่องไม่ดีไม่งามที่มักจะถูกผู้มีอิทธิพลปิดบังซ่อนเร้นไว้แล้ว ยังเป็นการปรามมิให้ข้าราชการประพฤติปฏิบัติแก่ประชาชนอย่างไม่เป็นธรรมอีกวิธีหนึ่งด้วย

2. ประกาศเรื่องอนุญาตให้ข้าราชการฝ้ายในทูลลาออก

ธรรมเนียมในราชสำนักของเราแต่เก่าก่อน เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นทรงราชย์แล้ว ขุนนางผู้ใหญ่ตลอดถึงคหบดีและผู้มีฐานะในสังคมนิยมที่จะนำบุตรหลานที่เป็นหญิงสาวเข้าเฝ้าฯ ถวายตัว เพื่อทำราชการฝ้ายใน สตรีที่ถวายตัวทำราชการนี้จะได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีตำแหน่งราชการต่างๆ บางท่านมีวาสนาสูงก็ได้เป็นเจ้าจอมมารดาหรือเจ้าจอมแล้วแต่กรณี รองลงไปก่อนนั้นก็เรียกกันตามธรรมเนียมรื้อวังว่าเจ้าจอมอยู่งาน คุณพนักงาน คุณเถ้าแก่ หรือตำแหน่งอื่นๆ ในพระราชฐานชั้นใน สตรีเหล่านี้เมื่อถวายตัวทำราชการฝ้ายในแล้วก็เป็อันห้ามขาดไม่สามารถที่จะทูลลากลับไปใช้ชีวิตอย่างสามัญของคนตามปกติได้ ต้องมีที่พักอาศัยอยู่ในพระบรมมหาราชวังหรือวังหลวงไปจนกว่าจะสิ้นชีวิต ถ้าพิเคราะห์ด้วยสายตาหรือมุมมองของคนยุคปัจจุบัน ก็อาจกล่าวได้ว่าสตรีเหล่านี้ถูกจำกัดเสรีภาพมิใช่น้อย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปิดมิติใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อนในเมืองไทย เพราะทรงอนุญาตให้ข้าราชการฝ้ายในทูลลาออกได้ จะมีข้อยกเว้นก็แต่เฉพาะเจ้าจอมมารดาในพระเจ้าลูกเธอ ซึ่งทรงอธิบายว่า “จะโปรดให้ออกนอกราชการไปมีผัวไม่ได้ จะเสียดพระเกียรติยศพระเจ้าลูกเธอไป เมื่อจะไคร่ออกนอกราชการเพียงจะอยู่กับพระเจ้าลูกเธอ ไม่มีผัว ก็ทรงพระกรุณาโปรด” ส่วนเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าในแผ่นดินที่ล่วงไปแล้ว “ถ้ายังมีพระองค์เจ้าอยู่ ก็อย่าให้มีผัว ถ้าอยากจะมีผัวให้ได้ ก็ให้มากราบทูลพระกรุณาว่าตัดรอนพระองค์เจ้าให้ขาดเสียก่อนอย่าให้เรียกว่าเจ้าจอมมารดาเลย ถ้าพระองค์เจ้ายอมตัด ไม่นับถือแล้ว จะโปรดให้มีผัวตามสบาย”

ทรงอธิบายหลักสำคัญในเรื่องนี้ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548: 56) ว่า

“ด้วยบัดนี้ไม่ทรงหวงแหนท่านผู้หนึ่งผู้ใดไว้ในราชการด้วยการข่มเหงกักขังคอก ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงตามสมควรแลเห็นแก่ตระกูลแลความชอบของท่านทั้งปวง จึงทรงพระกรุณาชุบ

เลี้ยงพระราชทานเบี้ยหวัดผ้าป่าแลเครื่องยศบรรดาศักดิ์โดยสมควร บัดนี้ท่านทั้งปวงก็ทำราชการมานานแล้ว ไครๆ ไม่สบาย จะใคร่กราบถวายบังคมลาออกนอกราชการ ไปอยู่วังเจ้า บ้านขุนนาง บ้านบิณฑาคาร จะมีลูกมีผิวให้สบายประการใดก็อย่าให้กลัวความผิดเลย ให้กราบทูลถวายบังคมลาโดยตรง แล้วถวายเครื่องยศคืนแล้ว ก็จะไปโปรดให้ไปตามปรารถนาโดยสะดวก ไม่กักขังไว้ แลไม่ให้มีความผิดแก่ตัวผู้นั้น แลผู้ที่จะเป็นผู้นั้น ห้ามแต่อย่าให้สนเสื่อหาฐหาผิวแต่ตัวยังอยู่ในราชการด้วยอุบายทางใดทางหนึ่งก่อนกราบบังคมทูลพระกรุณาเป็นอันขาดทีเดียว เป็นดั่งนั้นจะเสียดพระรชกำหนดสำหรับแผ่นดินไป เมื่อไปอยู่นอกพระราชวังแล้ว ถ้าเป็นคนมีตระกูลอยู่ ไปอยู่กับบิณฑาคารญาติพี่น้อง หรือนางห้ามเจ้านายที่ทรงพระกรุณาให้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ๆ หรือเป็นภรรยาข้าราชการที่มีศักดิ์มาก ก็จะมีพระราชทานเบี้ยหวัดอยู่บ้างโดยสมควร”

3. ประกาศให้เลือกพระราชครูลูกขุน พระมหाराชครูปริหิต พระมหाराชครูมหิธร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2547) ทรงออกประกาศเรื่องให้เลือกพระราชครูลูกขุน พระมหाराชครูปริหิต พระมหाराชครูมหิธร เมื่อพุทธศักราช 2401 ทรงตั้งธรรมเนียมใหม่ที่น่าสนใจขึ้นเรื่องหนึ่ง กล่าวคือ ตำแหน่งพระราชครูลูกขุนซึ่งมีบรรดาศักดิ์และราชทินนามว่า พระมหाराชครูปริหิตอาจารย์ และพระมหाराชครูมหิธร ซึ่งเป็นตำแหน่งสำคัญในราชการฝ่ายตุลาการมาแต่เดิม แต่ไหนแต่ไรมาเมื่อมีตำแหน่งว่างสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ผู้ที่เห็นสมควรเข้าดำรงตำแหน่ง สุดแต่พระราชดำริและพระราชอัชฌาศัย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มธรรมเนียมใหม่ขึ้นอย่างหนึ่งซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในสยามประเทศ และอาจกล่าวได้ว่า เป็นวิธปฏิบัติที่ทันสมัยมากสำหรับยุคสมัยครั้งกระนั้น คือทรงออกพระบรมราชโองการเป็นประกาศให้เจ้านายและขุนนางทั้งปวงช่วยกันออกความเห็น ว่า ควรจะตั้งผู้ใดเป็นพระมหाराชครูทั้งสอง ทรงอธิบายว่า “บัดนี้จะต้องพระราชประสงค์ ก็ตั้งตามใจคนทั้งหลายเป็นอันมาก เลือกชอบใจท่านผู้ใดมากด้วยกัน ก็จะทำให้ผู้นั้นเป็นที่มหाराชครูทั้งสอง” ทรงอธิบายด้วยว่าสาเหตุที่ทรงดำเนินการเช่นนี้ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548: 175) เพราะ

“ได้ทรงทราบว่าในประเทศอื่นๆ เมื่อผู้ครองแผ่นดินจะตั้งผู้สำหรับตัดสินความก็ยอมให้คนทั้งปวงเลือกแล้วจดหมายชื่อเข้ามาส่งต่อเจ้าพนักงาน เจ้าพนักงานสอบดู ถ้ามีชอบใจท่านผู้ใดมาก ก็ให้ผู้นั้นเป็นผู้ตัดสินคดีของราษฎร ครั้งนี้จะทรงทะนุบำรุงบ้านเมืองให้สมบูรณ์อยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน โดยอย่างธรรมเนียมแก้ไขใหม่ให้ดีขึ้นกว่าเก่า”

4. ประกาศเรื่องเรียกกะปิ น้ำปลาว่า เยื่อเคย น้ำเคย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกประกาศเรื่องเรียกกะปิ น้ำปลาว่า เยื่อเคย น้ำเคย ฉบับที่ 1 และฉบับที่ 2 เมื่อพุทธศักราช 2396 มีเรื่องราวที่อาจถือว่าเป็นเรื่องแปลกประหลาดสำหรับยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ไม่แปลกสำหรับผู้ที่ยังคุ้นเคยพระราชดำริและพระราชอัธยาศัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ ตามธรรมเนียมที่นับถือกันมาแต่โบราณ พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เป็นที่ล้นที่พ้น เมื่อมีประกาศพระบรมราชโองการเป็นที่สุดอย่างหนึ่งอย่างใด ผู้คนทั้งหลายก็ต้องปฏิบัติตามโดยไม่บิดพลิ้ว ผู้ใดฝ่าฝืนไม่ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการต้องถือเป็นความผิดจรรยา และต้องได้รับโทษ ในต้นปีพุทธศักราช 2396 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงสนพระราชหฤทัยในเรื่องของการใช้ภาษาให้ถูกต้อง ได้ทรงออกประกาศฉบับหนึ่งให้ราษฎรเปลี่ยนคำเรียกกะปิ และน้ำปลาเสียใหม่ให้ถูกต้องว่าเยื่อเคย และน้ำเคยตามลำดับ เพื่อให้สอดคล้องกับความเป็นจริงที่กะปิและน้ำปลาทำมาจากเคยหรือกุ้งตัวเล็ก ประกาศนั้นมีความละเอียด (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548:20) ว่า

“ด้วยหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า คำโบราณราษฎรชาวบ้านเรียกกันว่า กะปิ น้ำปลา คำข้าราชการกราบบังคมทูลพระกรุณาน้ำเคยว่างปิ พระราชดำริทรงเห็นว่า เรียกว่างปานั้น หาสมากับของดีบังเกิดในเยื่อเคยไม่แลงปานั้นชอบแต่จะเรียกว่าเยื่อเคยจึงจะต้องกลับของที่บังเกิดจึงจะควร แต่น้ำเคยนั้นข้าราชการเรียกว่าน้ำเคยก็ควรด้วยเป็นของบังเกิดแต่เยื่อเคย คำโบราณราษฎรเรียกกันว่ากะปಿನ้ำปลาเห็นหาควรกับของที่บังเกิดไม่ ตั้งแต่นี้ไปภายหน้า ให้ข้าราชการพระบรมมหาราชวัง พระบวรราชวัง แลเจ้าต่างกรมเจ้ายังไม่ได้ตั้งกรมแลอาณาประชาราษฎรทั้งปวง ให้เรียกว่าเยื่อเคย น้ำเคย ตามพระกระแสพระราชบัญญัติจึงจะควร

ให้กรมพระสัสดี มหาดไทย กลาโหม กรมพระนครบาลหมายให้กราบทูลเจ้าต่างกรม เจ้ายังไม่ได้ตั้งกรม ข้างหน้าข้างใน แลหมายบอกข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนพระบรมมหาราชวัง พระบรมราชวัง ให้หมายอำเภอบ่าวร้องแก่อาณาประชาราษฎรให้รู้จึ่งทั่วกันตามรับสั่ง”

แต่เวลาผ่านไปเพียงไม่กี่เดือน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศเรื่องเดียวกันฉบับที่ 2 ทรงยินยอมให้ราษฎรเรียกกะปิและน้ำปลาต่อไปตามเดิม เพราะได้ทรงทราบว่าประกาศฉบับแรกนั้นได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรเป็นอันมาก เพราะมีผู้ไปเอาर्डเอาเปรียบข่มเหงราษฎร เรียกเอาเงินจากราษฎรอ้างว่าเป็นโทษที่ราษฎรไม่เรียกกะปิ น้ำปลาว่า เยื่อเคย น้ำเคย ตาม

ประกาศฉบับแรก รายละเอียดในประกาศฉบับที่ 2 (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548: 20) ความว่า

“ด้วยหลวงนายสิทธิมหาดเล็ก รับบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ซึ่งมีหมายไปแต่ก่อนให้นายอำเภอป่าวร้องอาณาประชาราษฎร์ แต่ในจังหวัดกรุงเทพฯ ให้เรียกกะปี่ว่าเยื่อเคย ให้เรียกน้ำปลาว่าน้ำเคย นายอำเภอป่าวร้องราษฎร แต่ในจังหวัดพระนครก็ทำรู้ทั่วกันไม่ราษฎรก็เรียกกะปี่น้ำปลาเสมออยู่ตามคำโบราณเดิมคนที่เป้นพาลแอบอ้างว่าเป็นนายอำเภอที่ข่มเหงข่มขู่ลงเอาเงินกับอาณาประชาราษฎร์ชุกชุมเป็นหลายราย ตั้งแต่สืบไปภายหน้า ให้อาณาประชาราษฎร์เรียกกะปี่น้ำปลาตามคำโบราณแต่เดิม แต่ข้าพุดละของฐิติพระบาทผู้ใหญ่น้อยกราบบังคมทูลพระกรุณานั้นให้กราบทูลพระกรุณาว่า เยื่อเคย น้ำเคย ตามหมายประกาศมาครั้งก่อน แลให้มหาดไทยกลาโหม กรมพระสัสดี หมายบอกให้นายอำเภอป่าวร้องราษฎรให้รู้ทั่วกันตามรับสั่ง”

นี่คือน้ำพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ทรงมีพระราชดำริทางการเมืองล้ำสมัยยิ่งนัก

5. ประกาศเกี่ยวกับเรื่องกฎหมายเพื่อให้ราษฎรรู้เป็นการทั่วไป

ธรรมเนียมของไทยเราแต่ก่อนนั้น เมื่อพระมหากษัตริย์มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเป็นกฎหมายอย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว เจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่ที่จะมีหนังสือแจ้งความที่มีพระบรมราชโองการนั้นไปยังผู้มีตำแหน่งหน้าที่ตามกรมต่างๆ สำหรับหัวเมืองนั้นก็มิต้องตราไปยังเจ้าเมืองเพื่อให้ป่าวร้องแจ้งแก่ราษฎรทั้งปวง ความประพฤติเช่นว่านี้ไม่เป็นหลักประกันว่าราษฎรที่มีจำนวนมากจะสามารถหยั่งทราบได้ว่ากฎหมายทั้งเก่าและใหม่ที่บังคับแก่ตนมิเป็นประการใดบ้าง ว่ากันตามความเป็นจริงแล้วการป่าวร้องแจ้งความว่ามีกฎหมายใหม่ออกมานั้น ราษฎรจะได้รู้จริงก็น้อยรายมาก มีหน้าซ้ำเมื่อทราบแล้วก็ยากแก่การที่จะจดจำ เพราะไม่มีหลักฐานเป็นหนังสือหรือเป็นลายลักษณ์อักษรสำหรับช่วยความทรงจำเลย เวลาเจ้าบ้านผ่านเมืองจับกุมหรือกล่าวหาราษฎรว่ากระทำความผิดราษฎรก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะโต้เถียงว่าความผิดความถูกของตนเป็นประการใด ดูประหนึ่งว่าพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่ลึกลับ สักคิสิทธิ และอยู่ไกลเกินความรู้ความเข้าใจของราษฎร เป็นช่องทางให้ราษฎรถูกเอาผิดเอาเปรียบอยู่บ่อยครั้ง ธรรมเนียมบ้านเมืองเป็นเช่นนี้มาหลายร้อยปี โดยไม่มีผู้ใดเห็นว่าเป็นข้อขัดข้องเดือดร้อน จนล่วงมาถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาศัยเหตุที่ได้เสด็จทรงลงไปทอดพระเนตรเห็นทุกข์สุขของราษฎรมานานปีก่อนเสด็จผ่านพิภพ จึงทรงใส่พระราชหฤทัยในความข้อนี้ และทรงพระราชดำริตรองแก้ไข ในทางรัฐศาสตร์ก็อาจอธิบายได้ว่าเป็นความพยายามที่จะขยายการมีส่วนร่วมในการเมืองการปกครองของราษฎรให้ยิ่งขึ้น

กว่าแต่ก่อน พระราชดำรินี้ได้เป็นรากฐานของหนังสือประกาศข่าวสารของทางราชการที่เรียกชื่อว่า “ราชกิจจานุเบกษา” ซึ่งได้ออกต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันนี้

ก่อนหน้าที่จะมีพระราชดำริเรื่องหนังสือราชกิจจานุเบกษานั้นในปีพุทธศักราช 2397 ซึ่งเพิ่งเสวยราชย์ได้เพียงไม่กี่ปี ทรงออกประกาศว่าด้วยการพิมพ์โฆษณาพิศุภอักษร แดงพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับมูลเหตุการเก็บภาษีอากรอย่างน่าสนใจและสอดคล้องกับพระราชดำริทางการเมืองที่ทรงเห็นว่า ความเป็นพระเจ้าแผ่นดินเกิดขึ้นด้วยความยินยอมของราษฎรทั้งหลาย นั่นเอง

โปรดพิจารณาประกาศในรัชกาลที่ 4 สองฉบับ ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงมูลเหตุการเก็บภาษีอากร (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548: 60) ว่า

“พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกๆ พระองค์ ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครอบครองแผ่นดินอาณาจักรมาแต่ก่อน ก็ได้อาศัยใช้เงินภาษีอากรต่างๆ ที่เรียกว่าพระราชทรัพย์เป็นกำลังราชการแผ่นดิน ถ้าไม่มีเงินภาษีอากรแล้วก็ไม่อาจจะดำรงรักษาแผ่นดินให้เป็นสุขได้ เพราะฉะนั้นจึงได้มีธรรมเนียมให้เรียกเก็บภาษีอากรกับราษฎรตามพิศุภมาจนทุกวันนี้”

จากนั้นทรงอธิบายเรื่องความรู้หรือความไม่รู้พิศุภอักษรทำให้ราษฎรเดือดร้อน และทรงพระราชดำริแก้ไข (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548: 60) ดังนี้

“ก็แลการซึ่งตั้งเจ้าภาษีอากรให้ออกไปเก็บก็ได้พิศุภอักษรแจ้งอยู่ในท้องตราแล้ว ได้ให้หัวเมืองลอกคัดท้องตราไว้ทุกหัวเมือง แล้วให้ประกาศแก่นายบ้านนายอำเภอกำนันให้ประกาศกับราษฎรให้รู้ทั่วตามพิศุภในท้องตราก็เมื่อประกาศนั้น ราษฎรได้รู้บ้าง มิได้รู้บ้าง ที่ไม่รู้พิศุภในท้องตรานั้นมีมากเพราะฉะนั้นเจ้าภาษีไปเก็บเหลือเกินพิศุภไป ราษฎรที่มีได้รู้ก็ยอมให้เก็บ ไม่มีใครอาจฟ้องร้องว่ากล่าวได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ มีพระราชหฤทัยประสงค์จะให้ราษฎรทั้งปวงอยู่เย็นเป็นสุข จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คิดพิศุภอักษรทั้งปวง ตีพิมพ์แจกไปทุกแขวงทุกตำบล ให้ราษฎรรู้พิศุภอักษรจงทั่วกัน แด่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้าเจ้าภาษีอากรมาเก็บเงินแก่ราษฎรเหลือเกิน นอกจากพิศุภที่ตีพิมพ์นี้แล้ว ก็ให้ราษฎรผู้ได้รับความเดือดร้อนมาร้องฟ้องต่อเจ้ากระทรวงที่ภาษีอากรขึ้นอยู่ในพระคลังนั้นๆ”

ประกาศฉบับนี้เป็นคราวแรกที่มีการเผยแพร่พิศุภอักษรในวงกว้างเพื่อให้ราษฎรรับรู้เป็นการทั่วไป ประจวบสมักับที่เทคโนโลยีการพิมพ์ได้เข้ามาสู่สยามประเทศแล้ว การจัดทำสำเนาพิศุภอักษรจำนวนมากฉบับเพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนจึงสามารถทำได้โดยง่าย ถัดจากนั้นอีกสี่ปี ทรงขยายแนวพระราชดำรินี้ออกไปจนถึงประกาศเรื่องอื่นๆ นอกจากอัครภาษี

อากรด้วย โดยทรงพระราชดำริให้ออกหนังสือราชกิจจานุเบกษาในปี 2401 แดงพระบรมราชาธิบาย ความมุ่งหมายที่จะพิมพ์หนังสือราชกิจจานุเบกษาเผยแพร่ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2548: 136-137) ทรงอธิบายว่า

“ผู้ที่อ่านต้นหมายต้นท้องตรานั้นน้อยตัว ถึงจะได้อ่านก็ไม่เข้าใจเพราะราษฎรเมืองไทย ผู้ที่รู้หนังสือนั้นน้อยกว่าที่ไม่รู้ คนไพร่ในประเทศบ้านนอกหนังสือก็อ่านไม่ออก ดวงตราของ ขุนนางในตำแหน่งซึ่งจะบังคับราชการเรื่องไร จะเป็นอย่างไรก็ไม่รู้จัก คุณสักแต่ได้เห็นดวงตราที่ดี มาด้วยขาดแลเส้นแดงๆ แล้วยกก็แล้ว ผู้ที่ถือมาว่ากระไรก็เชื่อเพราะฉะนั้นจึงมีคนโกงๆ คดๆ แต่ง หนังสือเป็นดั่งท้องตราบัตรอ้างสั่งวังหลวงแลวังหน้า แลเจ้านายแลเสนาบดีที่เป็นที่ราษฎรนับถือยำ เยงแล้ว ก็ว่าการบังคับไปต่างๆ ตามใจตัวปรารถนาด้วยการที่มีได้เป็นธรรมดา แลทำให้ราษฎรเดือดร้อน แลเสียพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน แลพระนามเจ้านายแลชื่อขุนนางไป เพราะฉะนั้นบัดนี้ทรง พระราชดำริจะบำบัดโทษต่างๆ ดังว่ามาแล้ววันนี้ทุกประการ จึงโปรดให้ตั้งการตีพิมพ์หนังสืออย่าง หนึ่ง มีชื่อโดยภาษาสันสกฤตว่า หนังสือราชกิจจานุเบกษา แปลว่าหนังสือที่เพ่งดูราชการ...เพื่อจะให้ เป็น พยานแก่ท้องบัตรใบตราแลบัตรหมายคำประกาศ ซึ่งมีไปแล้วก่อนนั้น เพื่อจะทำให้คนที่ได้อ่าน หนังสือก่อนเชื่อแท้แน่ใจไม่สงสัยที่ไม่เข้าใจความจะได้เข้าใจ ผู้ใดไม่รู้ความในหนังสือท้องบัตรใบ ตราบัตรหมายก่อนก็จะได้รับรู้ถนัด”

สมควรกล่าวได้ว่าพระราชดำริและพระราชกรณียกิจเรื่องนี้เป็น การวางรากฐานที่มั่นคง สำหรับระบบกฎหมายไทยซึ่งมีการปฏิรูปในเวลาต่อมา และสอดคล้องกับระบบความคิดทางกฎหมาย ที่ถือกันว่า “ความไม่รู้กฎหมายไม่เป็นข้อแก้ตัว” อย่างพอเหมาะพอดี

นอกจากกฎหมายที่เป็นพระราชนิพนธ์ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังปรากฏพระราชนิพนธ์ใน รูปแบบของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับสำคัญอีกฉบับหนึ่ง ซึ่ง ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็นภาษาอังกฤษ โดยได้พระราชทานไปยังผู้รับซึ่งเป็นชาวต่างประเทศ พระราชหัตถเลขาของคัมภีร์จึงกลับไปจากความรับรู้ของคนไทยเป็นเวลานาน ต่อมานายมานิต วรินทร์เวช หัวหน้าสำนักแถลงข่าวไทยในกรุงลอนดอน ประมูลได้จากบริษัทเลห์ลิ่งในกรุงลอนดอน และ หลวงประกอบนิติสาร (ประกอบ บุณยชัยวุฒิ) ได้ดำเนินการให้มูลนิธิจักรพงษ์บุญญานุรักษ์รับซื้อเพื่อมอบ ให้กรมศิลปากร กรมศิลปากรได้มอบหมายให้ ร.อ.หญิง ลินจง สุวรรณโกสิน ร.น. บรรณารักษ์โท ของหอสมุดแห่งชาติคัดลอกและแปลออกเป็นภาษาไทย อาจกล่าวได้ว่าพระราชหัตถเลขาของคัมภีร์นี้มีความสำคัญยิ่ง เพราะเป็นเอกสารชิ้นต้นที่ทำให้เราสามารถเห็นแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วย สถาบันพระมหากษัตริย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างเด่นชัด ทรงอธิบายถึงความ

เข้าใจผิดของชาวตะวันตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวยุโรป รวมตลอดถึงชาวจีน ที่มักเข้าใจว่าพระองค์ทรง ร่ำรวยและทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งมีอำนาจสูงสุด ราษฎรผู้ใดจะ คัดค้านมิได้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2550:172) ทรงอธิบายว่า

“พระมหากษัตริย์ของแต่ละประเทศไม่สามารถจะรวบรวมเงินทองทรัพย์สมบัติได้มากไป กว่าที่พระองค์ได้รับ ด้วยความยินยอมของเสนาบดี ข้าราชการ และประชาชน และไม่สามารถจะ รวบรวมเงินโดยปิดบังจากการล่วงรู้ของผู้อื่นที่อยู่ในประเทศได้ มิฉะนั้นก็จะเกิดการขบถ การจลาจล และการเกลียดชังต่อพระมหากษัตริย์ ผู้ซึ่งทรงมีพระราชอำนาจได้ก็ด้วยความเห็นชอบและยินยอมจาก คนทั้งปวงในประเทศ ซึ่งให้ความคุ้มครองป้องกันพระองค์ โดยร่วมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน องค์ พระมหากษัตริย์ก็จะทรงมีความสุขพร้อมด้วยพระราชวงศ์ทุกพระองค์

พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวไม่สามารถปกครองประเทศให้เป็นไปด้วยดีได้

พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ มิได้ยิ่งใหญ่ไปกว่าความสุขส่วนรวมในประเทศของ พระองค์”

6. ประกาศเรื่องดาวหาง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2547:570) ทรงออกประกาศเรื่องดาวหางเมื่อปี ระกา ตรีศก พุทธศักราช 2404 พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่าในเวลาที่ทรงออกประกาศนั้นจะมี ดาวหางมาปรากฏให้เห็น แต่ไม่สามารถคำนวณละเอียดได้ว่าจะมาเมื่อใดและอยู่นานเท่าใด ทรงเกรง ว่าผู้คนจะตื่นตื่นตกใจและเกิดเหตุวุ่นวายไปต่างๆ ทรงอธิบายว่า

“พระเจ้าแผ่นดิน คนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง ใครมีทุกข์ร้อนถ้อยความประการใด ก็ ย่อมมาร้องให้ช่วย ดังหนึ่งทารกเมื่อมีเหตุแล้วก็ร้องหาบิดามารดา เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินชื่อว่า คนทั้งปวงยกย่องให้เป็นบิดามารดาของตัว แล้วก็มี ความกรุณาแก่คนทั้งปวงดังหนึ่งบิดามารดา กรุณา แก่บุตรจริงๆ”

จากนั้นจึงทรงอธิบายด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ว่าดาวหางนั้นเป็นปรากฏการณ์ทาง ธรรมชาติที่เกิดขึ้นเป็นประจำอยู่เสมอ ขออย่าให้ราษฎรได้แตกตื่นตกใจไปเลย

7. ประกาศยกเลิกการยิงกระสุนและอนุญาตให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน

แต่เดิมมานั้นตามคติที่ถือกันว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทวราช ด้วยเหตุผลเพื่อความ ปลอดภัยและธำรงรักษาไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ จึงมีกฎหมายเก่าแต่ครั้ง โบราณห้ามปรามมิให้ราษฎรได้ชมพระบารมีโดยเปิดเผย ถ้าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินทางบกก็

มีม้านำริ้วตรวจทางไปก่อน มีกระสุน มีธนู มีหอกซัดเสียบไปบนหลังม้า แล้วถึงกระบวนองครักษ์ถือ หวายถือหอกซัดกระบี่เป็นลำดับมาจนถึงพระราชยาน ถ้าเสด็จพระราชดำเนินทางน้ำ ในเรือประตุน้ำ ประตูลัง ในเรือตั้ง ในเรือกันยาต่างๆ ลำ ที่อยู่ทั้งหน้าและท้ายเรือพระที่นั่งก็มีกระสุน มีปืนติดไป ถ้าราษฎรเดินขึ้นเยี่ยมหน้าต่างเยี่ยมประตูใกล้ทางเสด็จพระราชดำเนินม้านำริ้วและเจ้าพนักงานในเรือ ทั้งปวงก็เอากระสุนยิง เคยเกิดเหตุขึ้นคราวหนึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดหนึ่ง และวัดนางนอง เจ้าพนักงานในเรือตั้งเอา กระสุนยิงถูกหญิงผู้หนึ่งดวงจักษุแตก จึงพระราชทานเงินตราฝ่านุ่งผ้าห่มทำขวัญแก้หญิงที่เสียจักษุนั้น และโปรดให้ห้ามปรามว่าต่อจากนั้นไปอย่าให้เจ้าพนักงานเอากระสุนยิงราษฎรเป็นแต่ให้เงื่อง่าพอให้ รู้จักกลัว แต่ก็ยังมีเคยยกเลิกกฎหมายในเรื่องนี้โดยเด็ดขาด เจ้าพนักงานที่มาใหม่บางคนก็ถือไปตาม พระราชกำหนดเดิมเป็นเหตุให้เกิดความหวาดกลัวในเวลาที่มีขบวนเสด็จพระราชดำเนินผ่าน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองที่แปลกเปลี่ยนไปกว่าแต่ ก่อน เพราะทรงเห็นว่าที่ได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็เพราะราษฎรยินยอมพร้อมใจกัน จึงทรงพระมหา กรุณาแก่ราษฎรทั้งหลายเป็นพิเศษ จึงทรงตรากฎหมายเมื่อปีพุทธศักราช 2400 ยกเลิกการยิงกระสุน โดยเด็ดขาด และพระราชทานพระราชานุญาตให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2548:126) ทรงพระกรุณาโปรดให้ประกาศว่า

“ถ้าเสด็จพระราชดำเนินไปทางสถลมารค ทางชลมารค ก็อย่าให้กรมเมือง นายอำเภอ แล กรมไพร่หลวงที่ไปนั่งกองจุกช่องล้อมวง ไล่ราษฎรชาวบ้านไปไกลเลย แลอย่าให้ปิดประตูบ้าน แล ประตูโรง ประตูร้าน ประตูเรือน ประตูแพ ประตูหน้าถึงเสียดังแต่ก่อน ให้ราษฎรเจ้าของบ้านผู้เป็นใหญ่ในบ้านในเรือนออกมาคอยเฝ้ารับเสด็จ ถวายบังคมให้ทอดพระเนตรเห็น ถ้าทรงรู้จักจะได้ทรง ทักทายปราศรัยบ้างตามสมควรให้ได้ความยินดี”

6. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ (2521) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416” อธิบายขยายความเกี่ยวกับแนวความคิดว่าด้วยเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์ใน สังคมไทยว่า ถ้าวิเคราะห์ตามประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ไทยทรงยึดถือหลักธรรม อย่างน้อยสามประการเป็นหลักในการปกครอง หลักธรรมข้อแรก คือ ปิตุราชา อันได้แก่การปกครอง แบบพ่อปกครองลูก อันเป็นลักษณะการปกครองของพระมหากษัตริย์ในสมัยสุโขทัย หลักธรรมข้อที่สอง

ได้แก่ ทฤษฎีเรื่องเทวราชา ซึ่งเป็นหลักสำคัญที่พระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาทรงให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากคำสัจยัญญานเพื่อถวายความจงรักภักดีแด่พระมหากษัตริย์ ซึ่งถือกันว่าเขียนขึ้นในรัชกาลต้นของกรุงศรีอยุธยา ก็เริ่มมีการกล่าวถึงการอัญเชิญเทพเจ้าของฮินดูสามองค์ ได้แก่ พระศิวะ พระวิษณุ และพระพรหม และหลักธรรมข้อที่สามคือธรรมราชา คือแนวความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรม แนวความคิดเช่นนี้สืบเนื่องมาจากพระธรรมศาสตร์ ซึ่งไทยเราได้รับมาจากมอญอีกทีหนึ่ง

นฤมล ชีรวัดน์ (2525) ได้วิจัยเรื่อง “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ผลการศึกษาพบว่า ทศนคติทางการเมืองแบบ “จารีตนิยม” ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ก่อตัวขึ้นในช่วงแรกแห่งพระชนม์ชีพได้เปลี่ยนแปลงไปมากในช่วงเวลา 27 ปีต่อมา ที่ทรงลี้ภัยทางการเมืองในสมณเพศ เมื่อทรงตระหนักว่าไม่อาจได้ราชสมบัติตามสิทธิธรรม ระหว่างที่ทรงเป็นพระภิกษุอยู่นั้น พระองค์ทรงมีโอกาสที่พระมหากษัตริย์พระองค์ใดไม่เคยทรงมีมาก่อนในการเรียนรู้สภาพที่เป็นจริงของสังคมและโลกภายนอก พระองค์จึงทรงสามารถพัฒนาพระราชดำริทางการเมืองให้มีลักษณะเฉพาะพระองค์ในเรื่องของพระราชภารกิจแห่งพระมหากษัตริย์ที่พึงมีต่อราษฎรและราชอาณาจักร

ผู้วิจัยค้นพบว่า ในส่วนพระองค์แล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับข้อดีของระบอบการปกครองแบบอื่นที่แตกต่างไปจากรบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย เช่น ระบอบประชาธิปไตยที่มีประธานาธิบดีเป็นประมุขของสหรัฐอเมริกา และระบอบกษัตริย์ที่อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญแบบอังกฤษ (ปรมิตตยาสิทธิราชย์) ในพระราชสารฉบับหนึ่งที่ทรงมีไปถึงประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกา ทรงแสดงความรู้สึกต่อรูปแบบการปกครองนี้ (นฤมล ชีรวัดน์ 2525: 165) ว่า

“...และซึ่งในแผ่นดินยูในติสอเมริกา มีขนบธรรมเนียมตั้งไว้และสืบมาแต่ครั้งประธานาธิบดีอดัคซิงตัน ใ้ราษฎรทั้งแผ่นดินพร้อมใจกันเลือกสรรบุคคลที่ควรจัดไว้เป็นขึ้นแล้ว ตั้งให้เป็นปรีไสเคนต์ใหญ่และปรีไสเคนต์รอง ครอบครอบแผ่นดินผู้ชี้ขาดว่าราชการบ้านเมืองเป็นวาระเป็นคราวมีกำหนดเพียง 4 ปี และ 8 ปี ให้ธรรมเนียมนี้ยังยืนอยู่ได้ ไม่มีการขัดขวางแก่งแย่งแก่กันด้วยผู้นั้นๆ จะช่วงชิงอิศริยยศกันเป็นใหญ่ในแผ่นดินดังเมืองอื่นๆ ซึ่งเป็นอยู่เนื่องๆ นั้นได้ ก็เห็นว่าเป็นการอัศจรรย์ยิ่งนัก เป็นขนบธรรมเนียมที่ควรจะสรรเสริญอยู่แล้ว...”

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงเห็นว่าความคิดทางการเมืองการปกครองแบบสหรัฐอเมริกาจะเหมาะสมกับราชอาณาจักรไทย ด้วยเหตุผลสองประการคือ ระดับความตื่นตัวทางการเมืองของพลเมืองในแต่ละประเทศประการหนึ่ง และความแตกต่างทางพื้นฐานเศรษฐกิจอีก

ประการหนึ่ง จากเหตุผลทั้งสองประการนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าระบอบการเมืองการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยและราชอาณาจักรใกล้เคียงยังเป็นสิ่งที่ต้องดำรงไว้ ครอบครองที่ยังไม่สามารถหาผลประโยชน์อื่นมาทดแทนให้กับบรรดาชนชั้นปกครอง โดยเฉพาะข้าราชการส่วนหัวเมืองและเจ้าประเทศราชที่เลี้ยงตัวได้ด้วยระบบกินเมือง อย่างไรก็ตามทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะทรงเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป การนำประเทศไปสู่ความเจริญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นไปในสองลักษณะควบคู่กันไป คือรับเอาความเจริญแบบตะวันตกมาใช้ในสังคมไทย ขณะเดียวกันกับที่ทรงปรับปรุงของเดิมที่มีอยู่ให้เหมาะสมหรือสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ผู้วิจัยเสนอข้อสรุปว่า ในความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นไม่มีสิ่งที่แสดงให้เห็นเลยว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงละทิ้งความเชื่อพื้นฐานเรื่องบทบาทของกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เป็นธรรมราชาตามอุดมคติทางพุทธศาสนา เพียงแต่ทรงกำหนดบทบาทธรรมราชาของพระองค์ให้ใกล้ชิดราษฎรยิ่งกว่ารัชสมัยใดที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดทางสังคมและการเมืองทำให้ยากที่พระองค์จะดำเนินการตามพระราชดำริทางการเมืองทั้งหมดได้ สิ่งที่พระองค์เริ่มไว้ นั้น รัชทายาทของพระองค์คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสานต่อจนสำเร็จโดยใช้เวลาเกือบตลอดพระชนม์ชีพ

ชยกร แก้วมาก (2552) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญภายใต้วัฒนธรรมทางการเมืองไทย” จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า วัฒนธรรมทางการเมืองไทยอยู่ภายใต้วัฒนธรรมทางการเมืองแบบอำนาจนิยม ระบบศักดินา และระบบอุปถัมภ์ซึ่งฝังลึกอยู่ในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน ได้ส่งผลกระทบต่อพัฒนาการทางด้านรัฐธรรมนูญของไทย รัฐธรรมนูญส่วนใหญ่มีลักษณะอำนาจนิยมและกลายเป็นกลไกของรัฐในการรวมอำนาจในการปกครองประเทศ และรักษาอำนาจของตนที่มีอยู่ มากกว่าจะเป็นกลไกในการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชน

เพื่ออธิบายสภาพสังคมระบบศักดินา และระบบอุปถัมภ์ของไทย ผู้วิจัยได้สำรวจแนวความคิดเทวราชและธรรมราชา ซึ่งมีอิทธิพลมายาวนานในระบบสังคมไทยไว้ด้วย

ผู้วิจัยให้ข้อสรุปเกี่ยวกับประเด็นเทวราชและธรรมราชา (ชยกร แก้วมาก 2552: 242) ว่า

“แม้แนวความคิดเทวราชและธรรมราชาจะนำมาสู่การปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (แม้กษัตริย์จะมีฐานะเป็นเทวราชาหรือสมมติเทพ แต่ต้องเป็นธรรมราชาด้วยในขณะเดียวกัน) แต่แนวความคิดดังกล่าวก็สามารถปรับใช้ให้สอดคล้องได้กับทุกระบบการปกครอง

ทั้งนี้ เพราะการปกครองไม่ว่าในระบอบใด ล้วนแล้วแต่ต้องการผู้ปกครองที่มีธรรมในการปกครองทั้งสิ้น”

ชลภูมิ บรรหาร (2552) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำรินในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” พบว่า รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรงกับช่วงเวลาแห่งการล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่เข้ามายังทวีปเอเชีย จากประสบการณ์ส่วนพระองค์ สถานการณ์ภายในประเทศ ผนวกกับการที่ทรงมีความรอบรู้ในสถานการณ์ภายนอกประเทศขณะนั้นเป็นอย่างดี ทำให้พระองค์ทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และสถานการณ์ต่างประเทศในขณะนั้น

ผู้วิจัยอธิบายว่าแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประกอบด้วยหลัก 3 ประการ คือ

1. ความมีเหตุผลของอำนาจ (Rationalization of Authority) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย้ำในที่หลายแห่งว่าพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์มิได้มาจากเทพดาเบื้องบน ในส่วนของพระองค์เองที่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็เพราะผู้อื่นยินยอมพร้อมใจกันยกย่องขึ้นให้เป็นผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพยายามสร้างภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ให้เป็นเฉกเช่นคนธรรมดา เหตุเช่นนี้ทำให้เกิดผลที่ติดตามมาคือ การใช้พระราชอำนาจต้องเป็นไปด้วยความชอบธรรม ประกอบด้วยเหตุด้วยผล และมีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน

หลักฐานสำคัญที่ผู้วิจัยได้ใช้สนับสนุนข้อสรุปข้างต้นคือ พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นอมรมนตรี (ชลภูมิ บรรหาร 2552: 100) ความตอนหนึ่งว่า

“...ตัวหม่อมฉันเข้ามาเป็นพระเจ้าแผ่นดินตามที่ท่านผู้รับสั่งมีชื่อในพินัยกรรมนั้นคือ เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาราชสุภาวดี ปรีชากับเจ้านายขุนนาง เลือกว่าผู้หนึ่ง ในพระราชวงศ์หนุ่มๆแก่ปานกลางเป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปเถิด ก็เพราะท่านทั้งสามนั้นเลือกกระหม่อมฉันเข้ามาจึงได้เป็นเจ้าแผ่นดิน...”

และพระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่งจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานกรมหมื่นนเรศวรศิววิลาส เมื่อปีชวด พุทธศักราช 2409 (ชลภูมิ บรรหาร 2552: 101) ความว่า

“...ที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินทั้งนี้ ได้เป็นด้วยอำนาจเทวดาก็เป็นอันลบลบลุบลุบลของ ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่ท่านพร้อมใจกันอุปถัมภ์ค้ำชูขึ้นให้เป็นผู้เป็นเจ้าแผ่นดินนั้นไป ด้วยว่าความที่ได้

เป็นเจ้าของแผ่นดินเพราะท่านผู้หลักผู้ใหญ่ค้าชูดหนุนนั้นรู้อยู่แก่ตา เห็นอยู่แก่ตาของคนเป็นอันมาก ตรงๆ ไม่อ้ออ่างอำนาจเทวดาแล้ว...”

ผู้วิจัยได้เสนอความเห็นว่าการปรับเปลี่ยนแนวคิดเกี่ยวกับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์นี้ไม่สามารถลบล้างแนวคิดเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ในสถาบันพระมหากษัตริย์ที่มาแต่เดิมได้ทั้งหมด เพราะความเชื่อและความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ได้ฝังรากลึกในสังคมไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามที่จะประสานความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อแบบใหม่อย่างค่อยเป็นค่อยไป เพื่อไม่ให้เกิดความแตกแยกทางความคิด และบั่นทอนเสถียรภาพทางการเมือง

2. การจำแนกแยกแยะและทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างของระบบการเมือง (Differentiation and Specialization) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงระบบบริหารราชการแผ่นดินให้มีประสิทธิภาพ โดยทรงจ้างชาวต่างชาติหลายคนมาทำงานในสายงานเฉพาะด้านที่คนไทยยังขาดทักษะอยู่ เช่น งานด้านกฎหมาย ด้านการทหาร และตำรวจ นอกจากนี้ยังทรงส่งเสริมการศึกษาแบบตะวันตก ทั้งการศึกษาภายในประเทศและการศึกษาต่างประเทศ เพื่อสร้างบุคลากรที่จะรองรับระบบการทำงานสมัยใหม่ที่มีความซับซ้อนและหลากหลายมากขึ้น

3. การเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนและกลุ่มต่างๆ ของสังคม (Political Participation) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนมากกว่าสมัยก่อนๆ ซึ่งทำให้ขุนนาง และราษฎรมีความรู้สึกว่าเขามีบทบาทในการกระทำใดๆ ที่มีผลทางการเมือง เช่น การถวายความเห็น หรือการลงคะแนนเสียงเลือกผู้ดำรงตำแหน่งทางราชการ การถวายฎีกา รวมทั้งการมีส่วนรับผิดชอบต่อบ้านเมืองโดยช่วยเป็นหูเป็นตาดูแลความเรียบร้อยของบ้านเมืองร่วมกัน นอกจากนี้ยังมีการชักชวนให้ช่วยกันสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ โดยถือว่าเป็นสิ่งที่ทุกคนต้องช่วยกันรับผิดชอบเพื่อเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม ผลจากแนวพระราชดำรินี้ทำให้เกิดผู้มีส่วนร่วมทางการเมือง ไม่ว่าจะเป็นขุนนาง ราษฎรชาวสยามทั้งชายหญิง และชาวต่างชาติที่เข้ามาอาศัยในประเทศ

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำรินี้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองแล้วยังส่งผลให้ประเทศเกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการดำเนินชีวิตของราษฎร จากสังคมแบบจารีตดั้งเดิม ก้าวไปสู่สังคมแบบใหม่ จึงนับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงของไทยในทุกด้าน

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ยังมีความสำคัญในแง่ของการวางรากฐานสังคมไทยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระ
ราชโอรส) ได้ทรงดำเนินการต่อจนนำไปสู่การปฏิรูปประเทศครั้งใหญ่ในที่สุด

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัย “แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์” ครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงพรรณนาวิเคราะห์ (descriptive analysis) โดยผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth interviewing) และการวิจัยจากเอกสาร โดยกำหนดขั้นตอนการดำเนินงาน ดังนี้

1. ประชากร และกลุ่มตัวอย่าง
2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย
3. การเก็บรวบรวมข้อมูล
4. การวิเคราะห์ข้อมูล

1. ประชากร และกลุ่มตัวอย่าง

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์บุคคลซึ่งเป็นผู้มีความรู้ในเรื่องราวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้งานวิจัยมีความสมบูรณ์ของแง่มุมความคิดเกี่ยวกับประเด็นที่เป็นหัวข้อวิทยานิพนธ์ ได้แก่ พลตรี หม่อมราชวงศ์ สุภวัฑฒ์ เกษมศรี ซึ่งเป็นนักวิชาการประวัติศาสตร์อาวุโส และกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย และอาจารย์ ดร.ชัชพล ไชยพร รองคณบดีฝ่ายวิชาการ อาจารย์ประจำคณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เนื่องจากการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ผ่านมาแล้ว ดังนั้นจึงจำเป็นต้องศึกษาจากเอกสารทั้งชั้นต้นและชั้นรองเป็นหลัก รวมทั้งการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก ซึ่งเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยมีดังนี้

2.1 แบบสัมภาษณ์แบบเจาะลึก โดยมีประเด็น ดังนี้

ประเด็นคำถามหลักในการสัมภาษณ์

“ท่านคิดว่าในช่วงเวลารัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) แนวความคิดเกี่ยวกับที่มาของสถาบันพระมหากษัตริย์ ตามแนวคิดสมมติเทวราช ที่ปรากฏชัดเจนในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ยังคงดำรงอยู่หรือไม่ ด้วยเหตุใด”

“ท่านคิดว่าเหตุการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นแต่เพียงพระเจ้าลูกยาเธอ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาที่เป็นสามัญชน ได้รับราชสมบัติเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต แทนที่ราชสมบัติจะตกให้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรสประสูติแต่สมเด็จพระอัครมเหสี สอดคล้องกับแนวคิดสมมติเทวราชหรือไม่”

“เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับราชสมบัติ เมื่อวิเคราะห์ในเรื่องแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์แล้ว ท่านเห็นว่ามียุทธศาสตร์ในเรื่องความคิดทางการเมืองอย่างไร”

“การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระเกียรติยศยกย่องสมเด็จพระอนุชาร่วมพระครุภักครุโภทรขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเกียรติยศยิ่งกว่าสมเด็จพระบวรราชเจ้าที่เคยมีมาแต่อดีต เมื่อวิเคราะห์ในเรื่องแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์แล้ว ท่านเห็นว่ามียุทธศาสตร์ในเรื่องความคิดทางการเมืองอย่างไร”

การทดสอบความเที่ยงของเครื่องมือวิจัย

ประเด็นคำถามหลัก ได้ผ่านการพิจารณาจากรองศาสตราจารย์ ดร.รุ่งพงษ์ ชัยนาม อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์แล้ว

2.2 การใช้เอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง ได้แก่ พระราชพงศาวดาร พระราชหัตถเลขาประกาศที่เป็นกฎหมายในเอกสารทางราชการที่เกี่ยวข้อง รวมถึงจดถึงงานวิจัย วิทยานิพนธ์ และหนังสือทางวิชาการ ที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้เรียบเรียงค้นคว้าขึ้น

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่ครบถ้วนในทุกๆ ด้าน โดยทำการศึกษาจากข้อมูลทุติยภูมิ คือเป็นการค้นคว้ารวบรวมเอกสารทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วนำข้อมูลเหล่านั้นมาจัดหมวดหมู่ วิเคราะห์ และนำมาใช้ประโยชน์ในการนำเสนอข้อมูล

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ได้จากการรวบรวมเอกสารทางประวัติศาสตร์ รวมทั้งข้อมูลจากการสัมภาษณ์มาทำการวิเคราะห์ โดยอาศัยแนวคิดประกอบเพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่ครบถ้วนในทุกด้าน

การวิเคราะห์ข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้ จะเน้นการวิเคราะห์ในเชิงลึก โดยทำการวิเคราะห์ข้อมูลในเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth interviewing) และการวิจัยเอกสารทางประวัติศาสตร์ เพื่อให้ได้ข้อคิดเห็น และบทสรุปที่ต้องการด้วยการนำเสนอในลักษณะเชิงพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive analysis) เพื่อแสวงหาคำตอบตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทที่ 4

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันที่เคียงคู่กับความเป็นชาติไทยมาช้านาน นับเวลาหลายร้อยปี ยุคสมัยต่างๆ ที่ผันแปรไปตามกาลเวลาทำให้แนวความคิดและบริบทที่แวดล้อมสถาบันพระมหากษัตริย์มีความเปลี่ยนแปลงไปโดยลำดับ เช่น ในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ราชอาณาจักรมีขนาดเล็ก ความสัมพันธ์ระหว่าง “พ่อขุน” ผู้ครองนครกับราษฎรเป็นไปโดยใกล้ชิด ประหนึ่งบิดาและบุตร ระบบการปกครองก็ยังไม่ซับซ้อน พอเหมาะพอดีกับความ เป็นไปกับสภาพสังคมในครั้งนั้น ครั้นล่วงมาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา พระราชอาณาจักรมีขอบเขตใหญ่โตกว้างขวางขึ้น ประจวบกับไทยทำสงครามชนะศึกมีอิทธิพลเหนือดินแดนที่เป็นอาณาจักรขอมมาแต่ก่อน คติเทวราชที่นิยมยกย่องกันอยู่ในกรุงกัมพูชาก็แพร่หลายเข้ามาจนถึงกรุงศรีอยุธยาด้วย คติเทวราชนี้มาบรรจบเข้าด้วยกันกับคติธรรมราชาที่มีมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ประจวบให้สถาบันพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาต่อเนื่องมาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีลักษณะเฉพาะที่ผสมผสานระหว่างลัทธิเทวราชและคติธรรมราชา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการผสมผสานระหว่างศาสนาพราหมณ์-ฮินดูกับพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาสำคัญสองศาสนาบนแผ่นดินสุวรรณภูมิ

ในประเด็นที่เชื่อมโยงสอดคล้องกัน พลตรีหม่อมราชวงศ์ศุภสวัสดิ์ เกษมศรี ผู้ทรงคุณวุฒิได้ให้ทัศนะเสริมว่า

“แนวคิดเรื่องการปกครองของรัตนโกสินทร์นั้นเป็นมรดกที่สืบทอดมาแต่สมัยอยุธยา ซึ่งคติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์นั้นจะทรงพระราชฐานะ ๓ ประการสำคัญ คือ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ หรือสมมติเทวดา ซึ่งรวมถึงพระราชเทวีและพระราชกุมารด้วย ประการที่ ๒ พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นพระมหาสมมติราช คือประชาชนพร้อมใจกันแต่งตั้งให้เป็นประมุขปกครองประเทศ ดังที่ต่อมาเรียกว่า มหาชนนิกรสโมสรสมมติ ประการที่ ๓ พระเจ้าแผ่นดินทรงเสมือนหนึ่งบิดามารดาผู้ปกครองบุตร”

แม้ว่ามีการเปลี่ยนแปลงยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ แต่วัฒนธรรมการปกครองในระบบกษัตริย์เช่นนี้ไม่ได้เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย หากแต่ในบางสมัยอาจปรับให้เข้ากับยุค เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๑ โปรดให้สักการะพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรก่อน แล้วจึงไปถวายบังคมพระเชษฐบิดรทีหลัง เป็นต้น

การเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อพุทธศักราช 2393 อาจกล่าวได้ว่าเป็นการเริ่มศักราชใหม่ของความคิดหรือคำอธิบายเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในประเทศไทย บุคคลสำคัญที่เป็นผู้นำความคิดในเรื่องนี้คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองซึ่งทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ผิดแผกแตกต่างไปจากความคิดที่เคยเชื่อถือกันมาแต่เดิมอย่างมีนัยสำคัญ โดยทรงอธิบายว่าสาเหตุที่ได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินนั้น ไม่ใช่เพราะเทพดาบันดาลให้เป็นไปหากแต่เกิดขึ้นด้วยความยินยอมพร้อมใจของเจ้านาย ขุนนาง รวมถึงตลอดถึงประชาชนโดยทั่วไป

สาเหตุที่ทำให้เกิดแนวพระราชดำรินี้ขึ้น น่าจะมีเหตุมาจากข้อเท็จจริงหลายประการ ตั้งแต่พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมีพระชาติกำเนิดที่สูงส่งกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะทรงเป็นเจ้าฟ้าในขณะที่อีกพระองค์หนึ่งเป็นแต่เพียงพระองค์เจ้าโดยพระชาติกำเนิด แต่เหตุการณ์ก็ได้บันดาลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงมีลัทธิตุทธตามราชประเพณีต้องปลีกพระองค์ไปดำรงกษัตริย์อยู่นานถึง 27 ปี ตลอดเวลาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงราชย์ ทรงอาศัยช่วงเวลานี้เฝ้าศึกษาวิทยาการและทรงเปิดมุมมอง ทรงพบกับโลกทรรศน์ที่เสนอความคิดแบบใหม่จากโลกซีกตะวันตก ประจักษ์ร่วมกันด้วยความคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยที่มีมาแต่เดิม พร้อมด้วยประสบการณ์ที่ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ได้ทรงพบเห็นชีวิตสามัญชนอย่างกว้างไกลและลึกซึ้งผิดแผกกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ทำให้แนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความโดดเด่น มีลักษณะเฉพาะ และอาจถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของยุคปฏิรูปประเทศไทยซึ่งต่อตามมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อาจารย์ ดร.ชัชพล ไชยพร ผู้ทรงคุณวุฒิอีกท่านหนึ่ง ได้ให้สัมภาษณ์เสริมในประเด็นนี้ว่า

“แต่เดิมมา ตามหลักการสืบราชสมบัติ หากมิได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชไว้ ราชสมบัติก็พึงตกให้แก่สมเด็จพระพุทธเจ้า ซึ่งหมายถึงเจ้าฟ้าชายพระองค์ใหญ่ที่ประสูติแต่พระมเหสีเอก การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งประสูติแต่เจ้าจอมสามัญชน เดิมเป็นพระองค์เจ้าชาย หากแต่ทรงเจริญพระชนมายุ และทรงกำกับราชการต่างพระเนตรพระกรรณสมเด็จพระบรมชนกาทิราชมาย่างชำนาญานานนับแต่แผ่นดินรัชกาลที่ ๒ ได้เสวยราชย์ แทนที่จะเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ซึ่งมีพระชนมายุไม่มากนัก และกล่าวโดยสามัญคือยังไม่ทรงมีประสบการณ์ในการทำราชการมากเท่าพระองค์เจ้าทับ อีกทั้งการปลดแผ่นดินในครั้งนั้นก็ดำเนินผ่านไปโดยสวัสดิ์ ไม่ได้เกิดจลาจลในกรุงเทพฯ จึงนับเป็นมิติใหม่ที่นำอิสรเสรีทางการเมืองการปกครองของกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ไม่สอดคล้องนักกับคติเทวราชที่แต่

เดิมพึงยอมรับนับถือความสูงส่งทางพระราชอิสริยยศ และยึดถือความบริสุทธิ์เข้มข้นของสายโลหิตเป็นหลักการใหญ่ ในสมัยนี้คดีเทวราชกลับถูกผ่อนคลายนงด้วยขุนนางและผู้คนในยุคนั้นเล็งเห็นเหตุปัจจัยด้านสภาพการณ์ของพระราชวงศ์และบ้านเมืองในยุคนั้นเป็นสำคัญกว่า”

เพื่อความชัดเจนในข้อวิเคราะห์ข้างต้น จะได้นำเสนอประเด็นที่เกี่ยวข้องโดยลำดับดังนี้

1. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระนามเดิมเจ้าฟ้าปิณฑรอด พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุมิตรราชกุมาร สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อย ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) เสด็จพระบรมราชสมภพเมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พุทธศักราช 2347 ณ พระราชวังเดิม เมืองธนบุรี มีสมเด็จพระเชษฐาและสมเด็จพระอนุชาพร้อมสมเด็จพระบรมราชินี 2 พระองค์คือ

1. สมเด็จพระเจ้าฟ้า ลี้นพระชนม์ในวันประสูติ
2. พระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศวร์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพุทธศักราช 2355 พระชนมายุ 9 พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพระราชพิธีลงทรง เถลิงพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติวงศ์ พงศ์อิศวรภักดิ์ รัชทายาทกุมาร ต่อมาเมื่อพระชนมายุได้ 12 พรรษา ทรงได้รับมอบหมายให้คุมกองทัพและเสบียงอาหาร ออกไปรับครอบครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรี มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระปิตุลา ตามเสด็จด้วย

พุทธศักราช 2359 พระชนมายุ 13 พรรษา สมเด็จพระบรมราชชนกนาถโปรดให้มีพระราชพิธีโสกันต์ครั้งใหญ่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และเมื่อพระชนมายุ 14 พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณร ทรงบรรพชาอยู่ 7 เดือน จึงลาพระผนวช หลังจากนั้นทรงศึกษาวิชาความรู้ต่างๆ ตามราชประเพณีสำหรับพระราชกุมาร เช่น การฝึกหัดอาวุธ และวิชาคหศาสตร์ สมเด็จพระบรมชนกโปรดให้บัญชาการกรมมหาดเล็ก

พุทธศักราช 2367 พระชนมายุครบ 21 พรรษา ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระนามฉายาในขณะที่ยังทรงผนวชคือ “วชิรญาโณ” เสด็จไปประทับแรมที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ 3 วัน แล้วเสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาสวิหาร) ได้ 15 วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต โดยมีได้ทรงมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ประชุมปรึกษากันแล้ว ได้ัญเชิญพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ พระเชษฐาต่างมารดา ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ด้วยทรงเจริญพระชนมายุมากกว่าถึง 17 พรรษา และทรงมีประสบการณ์มากทั้งด้านการค้า การสงคราม และการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ 3 เป็นเวลา 27 ปี ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นผู้นำในการชำระวัตรปฏิบัติของสงฆ์ให้เคร่งครัดต่อพระธรรมวินัยยิ่งขึ้น มีภิกษุสามเณรเลื่อมใสปฏิบัติตามอันมาก ได้รวมตัวจัดตั้งเป็นพระสงฆ์คณะใหม่ เรียกคณะธรรมยุตหรือธรรมยุติกนิกาย ส่วนพระสงฆ์ในนิกายเดิม คือ มหานิกาย ก็ปรับปรุงวัตรปฏิบัติให้เคร่งครัดเช่นกัน ยังผลให้การพระศาสนาเรียบร้อยขึ้น

พุทธศักราช 2379 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาให้เสด็จมาเป็นเจ้าอาวาสครองวัดบวรนิเวศวิหาร พระอารามแห่งใหม่ที่เพิ่งสร้างเสร็จ ขณะมีพระชนมายุ 32 พรรษา และทรงผนวชได้ 12 พรรษาแล้ว พระองค์ทรงจัดระเบียบการคณะสงฆ์ การปกครองวัด ตลอดจนอบรมฝ่ายฆราวาสที่เข้าวัด ระเบียบที่สำคัญทั้งหลายเหล่านี้ได้ยึดถือปฏิบัติสืบมาจนปัจจุบัน ทรงเป็นที่ยอมรับนับถือของบุคคลทั่วไปในพระปรีชาญาณ ทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาบาลีขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงส่งสมณทูตไปยังเมืองแคนดี้ (Candy) ในเกาะลังกาเพื่อศึกษาพระธรรมวินัย และนำมาประพฤติปฏิบัติและเผยแพร่ให้เจริญรุ่งเรืองในบ้านเมือง ทรงคิดตัวอักษรอริยกะทั้งแบบตัวพิมพ์ และตัวเขียนไทยใช้พิมพ์ตำราภาษาบาลี ทรงตั้งโรงพิมพ์ของคนไทยขึ้นเป็นแห่งแรกที่วัดบวรนิเวศวิหาร และโปรดให้ตีพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาขึ้นหลายเล่ม เช่น หนังสือพระปาติโมกข์ หนังสือสวดมนต์ ทรงริเริ่มการเทศนาเป็นภาษาไทยแทนการยกคาถาบาลีมากกว่าก่อนอธิบายความ

ขณะทรงผนวช มหาอำนาจตะวันตกกำลังขยายอิทธิพลเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการคบค้าสมาคมกับชาวตะวันตกและการเรียนภาษาต่างประเทศ จึงทรงศึกษาภาษาละตินกับสังฆราชปาลเลอกซ์ (Jean-Baptiste Pallegoix) และภาษาอังกฤษจากหมอสอนศาสนา ดร.แดนบิช บรัดเลย์ (Danbich Bradley) ดร.เรโนลด์ เฮ้าส์ (Reynold House) และมิสเตอร์ เจสซี่ แคสเวล (Jessie Caswell) เป็นผลให้ทรงศึกษาวิทยาการความก้าวหน้าของตะวันตกหลายแขนง อาทิ วิชาภูมิศาสตร์ คณิตศาสตร์ และดาราศาสตร์ จนทรงสามารถรู้เท่าทันความคิดอ่าน

ตลอดจนความผันแปรของสถานการณ์โลกในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี นอกจากนั้นการที่ได้เสด็จองค์ จาริกไปบูชาปูชนียสถานตามหัวเมืองต่างๆ เช่น พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ทำให้ทอดพระเนตร เห็นสภาพบ้านเมืองและความเป็นอยู่ของราษฎรอย่างแท้จริง ประการสำคัญคือในพุทธศักราช 2376 ทรง พบ “ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1” ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ที่เมืองสุโขทัยเก่า โปรดให้นำมาไว้ที่วัด สมอราย พร้อมกับพระแท่นมิ่งคิลลาอาสน์และศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 4 เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ได้ โปรดให้ย้ายไปไว้ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้วยพระปรีชาสามารถด้านอักษรศาสตร์ ประกอบกับ ทรงสนพระราชหฤทัยด้านประวัติศาสตร์ จึงทรงอ่านจารึกทั้ง 2 หลักได้ เป็นการวางรากฐานและ แนวทางให้กับการศึกษาอักษรโบราณ รวมทั้งการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีในยุคต่อๆ มา เมื่อพุทธศักราช 2398 พระองค์ทรงได้รับประกาศนียบัตรจากราชสมาคมโบราณคดีเหนือในกรุง โคลเปินเฮเกน ประเทศเดนมาร์ก ถวายพระเกียรติยศว่า ทรงเป็นกษัตริย์ในเอเชียที่ทรงรอบรู้ในอักษร ศาสตร์และวิทยาศาสตร์ อีกทั้งยังถือว่าพระองค์เป็นสมาชิกผู้ร่วมก่อตั้งราชสมาคมดังกล่าวด้วย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี และ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ได้กราบบังคมทูลอัญเชิญขึ้นครองราชย์ จึงทรงลาผนวช เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราช สมบัติ เมื่อวันที่ 3 เมษายน พุทธศักราช 2393 และมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม พุทธศักราช 2394 ทรงสถาปนาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ สมเด็จพระอนุชาธิราช ผู้ทรงรอบรู้ด้านการต่างประเทศ การทหาร และการเดินเรือ ขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัว ดำรงพระอิสริยยศเสมอพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง

ตลอดรัชสมัยของพระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจต่างๆ และทรงสนพระราชหฤทัย ใฝ่ศึกษาวิทยาการของประเทศตะวันตก ทรงนำมาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาบ้านเมืองให้ทัดเทียมนา นอารยประเทศ อันก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างเอนกอนันต์และสามารถธำรงเอกราชไว้ ได้ตราบจนทุกวันนี้ ในรัชกาลนี้เป็นคราวแรกที่ประเทศไทยได้รับราชทูตที่เป็นผู้แทนของสมเด็จพระ ราชินีนาถวิกตอเรียจากสหราชอาณาจักรโดยตรง ราชทูตท่านนั้นคือ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring) เป็นเหตุให้ไทยได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษเมื่อ พ.ศ.2397 และในส่วนตัว ของ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง เองก็ได้เป็นพระสหายสนิทคนหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว แม้เมื่อกลับไปอังกฤษแล้ว ก็ยังได้เขียนจดหมายโต้ตอบกันกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวอยู่เสมอ กับทั้งได้ทรงแต่งตั้งให้มีตำแหน่งราชการไทย เป็นพระยาสยามานุถกิจ สยามมิตร มหยศ ทำหน้าที่เป็นกงสุลกิตติมศักดิ์ของไทยประจำประเทศอังกฤษ

ในช่วงปลายรัชกาลหลังจากเสด็จพระราชดำเนินกลับจากทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงที่ตำบลหัวากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อกลางเดือนสิงหาคม พุทธศักราช 2411 ทรงประชวรด้วยโรคไข้จับสั่นอย่างรุนแรงและเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พุทธศักราช 2411 พระชนมพรรษา 65 พรรษา ทรงดำรงสิริราชสมบัติเป็นเวลา 18 ปี

2. แนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น เป็นที่ทราบกันอยู่โดยทั่วไปว่า ผู้ที่จะเสด็จขึ้นสืบราชสมบัตินั้นเห็นจะได้แก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ด้วยเหตุที่ดำรงพระอิสริยยศสูงสุดอยู่ในเวลานั้น และควรได้เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติก่อนหน้าแล้ว นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงแสดงพระราชประสงค์ไว้เป็นนัย โดยไม่สถาปนาพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใดขึ้นเป็นเจ้าฟ้าเลย แม้กระนั้นก็ตามเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้มีพระราชดำรัส ขอมอบอนุญาตให้ข้าราชการขุนนางใหญ่ๆน้อยทั้งปวงพิจารณาปรึกษาพร้อมกันเมื่อเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดมีวุฒิบริหารอุปฐาชาขุนวัตร จะเป็นศาสนูปถัมภกยกพระบวรพุทธศาสนา และจะปกป้องไพร่ฟ้า อาณาประชาราษฎร์รักษาแผ่นดินให้เป็นสุขสวัสดิ์โดยยิ่ง เป็นที่ยินดีแก่มหาชนทั้งปวงได้ ก็สุดแท้แต่จะเห็นดีประนีประนอมพร้อมใจกัน การที่ทรงตัดสินพระราชหฤทัยเช่นนี้เป็น การแสดงถึง การที่ทรงตระหนักว่าพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์จะสมบูรณ์มากน้อยเพียงใดย่อมจะต้องขึ้นอยู่กับข้อที่ว่า พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นสามารถ “ปกป้องไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์รักษาแผ่นดินให้เป็นสุขสวัสดิ์โดยยิ่ง” ได้มากน้อยเพียงใด ทั้งนี้โดยธรรมเนียมแห่งการปกครองแผ่นดิน พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนทรงมีพระราชอำนาจอย่างเต็มที่ที่จะทรงสถาปนารัชทายาท และเป็นราชประเพณีสืบมาเป็นเวลานานนับแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อสิ่งแวดล้อมตลอดจนแนวความคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ได้เปลี่ยนแปลงไปนับแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริตัดสินพระราชหฤทัยเช่นนี้จึงเป็นสิ่งที่เหมาะสมต่อสถานการณ์และเป็นการเชิดชูพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์ที่จะได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัตินั้นด้วย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับสิริราชสมบัติด้วยความยินยอมพร้อมใจของเจ้านาย และขุนนางนั้น น่าจะเป็นแรงบันดาลใจสำคัญที่ทำให้ทรงเชื่อในความคิดที่ว่า การได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินของสยามประเทศนั้นไม่ใช่เพราะเทวดาบ้นดาลให้เกิดขึ้น หากแต่เกิดขึ้นด้วยความยินยอมพร้อมใจของคนทั้งปวง ในลักษณะที่เรียกว่า “มหาชนนิกรสโมสรสมมติ” ทรงเห็นว่า “พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวไม่สามารถปกครองประเทศให้เป็นไปด้วยดีได้” และท้ายที่สุดทรงสรุปว่า “พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์มิได้ยิ่งใหญ่ไปกว่าความสุขส่วนรวมในประเทศของพระองค์”

รัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญในแนวความคิดเกี่ยวกับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากพระองค์ได้ทรงผนวชอยู่เป็นเวลานาน หลักธรรมทางพุทธศาสนาประกอบกับการที่ทรงใช้ชีวิตในระหว่างที่ทรงผนวชนั้นคลุกคลีกับสามัญชน ทำให้พระองค์ท่านทรงมีความเข้าใจและทรงเมตตาต่อราษฎรของพระองค์อย่างแท้จริง ทรงเห็นว่าการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ตามอย่างโบราณราชประเพณีนั้นไม่สามารถที่จะผูกใจราษฎรให้เกิดความจงรักภักดี และสร้างความสามัคคีอย่างแท้จริงได้ ทรงพระราชดำริว่า “พระเจ้าแผ่นดินคนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง ใครมีทุกข์ร้อนถ้อยความประการใด ก็ยอมมาร้องให้ช่วย ดั่งหนึ่งทารกเมื่อมีเหตุแล้วก็มีมาร้องหาบิดามารดา เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินชื่อว่าคนทั้งปวงยกย่องให้เป็นบิดามารดาของตัวแล้ว ก็มีความกรุณาแก่คนทั้งปวงดั่งหนึ่งบิดามารดากรุณาแก่บุตรจริงๆ โดยสุจริต” ทรงพระกรุณาให้ยกเลิกประเพณีที่กีดขวางความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์และราษฎร ซึ่งหลงเหลือมาจากสมัยอยุธยาเช่นการห้ามราษฎรมองดูพระมหากษัตริย์ เป็นต้น ตลอดจนประเพณีอื่นๆ อันพื้นสมัยก็โปรดให้ยกเลิกเสีย การที่ทรงเริ่มนำการเปลี่ยนแปลงต่างๆ มาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์นี้ พระองค์จำต้องแสดงให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ว่าวิธีการของพระองค์เหมาะสมกับสถานการณ์ และมีใช่เป็นการตัดทอนพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงรูปแบบ และแนวความคิดบางส่วนเท่านั้น ข้อสำคัญในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของวิธีการใช้พระราชอำนาจในครั้งนี้ ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในเวลาต่อมา คือการที่ทรงยอมรับความเห็นของคนส่วนใหญ่โดยไม่ถือพระราชอำนาจเป็นใหญ่ ตัวอย่างเห็นได้จากการที่ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้ข้าราชการเสนอชื่อผู้ที่จะเหมาะสมกับตำแหน่งพระมหาราชครูสองตำแหน่งที่ว่าง ส่งเข้ามาถวาย การที่ได้ทรงกระทำเช่นนี้ในเวลานั้นถือเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ เพราะเป็นการสละพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเคยใช้อยู่แต่ลำพังพระองค์มาโดยตลอด

มีข้อสังเกตที่เห็นได้เด่นชัดคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางพระองค์เป็นมนุษย์ ไม่ใช่เทวดา ไม่ใช่พระผู้เป็นเจ้า ทรงเข้าใจพระราชหฤทัยในความรู้สึกของประชาชนที่เป็นพสกนิกรอย่างถ่องแท้ เช่น ทรงเข้าใจความรู้สึกของสตรีที่ทำราชการฝายใน แล้วเกิดความเบื่อหน่ายอยากจะกราบบังคมทูลลาออกจากราชการ ก็ทรงยินยอมผ่อนผันให้ปฏิบัติได้ ทั้งๆ ที่เป็นการฝืนกับธรรมเนียมที่ปฏิบัติมานานหลายร้อยปี เมื่อทรงพระราชดำริจะให้เปลี่ยนถ้อยคำที่เรียกกะปิ และน้ำปลา มาเป็นเหื่อเคย และน้ำเคย ซึ่งเป็นคำที่ไม่ติดปากราษฎร และก่อให้เกิดปัญหาการข่มเหงเอาไรด์เอาเปรียบราษฎรติดตามมา ก็ทรงลดหย่อนพระราชอิศริยยศ ไม่ทรงมีทิฐิमानะถือพระองค์ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ถ้อยพระวาจาเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้ ตรงกันข้าม กลับทรงยกเลิกประกาศฉบับเดิมและยินยอมให้ราษฎรเรียกกะปิและน้ำปลาต่อไปตามใจชอบ ธรรมเนียมบ้านเมืองที่เป็นเครื่องกีดขวางมิให้พระเจ้าแผ่นดินกับราษฎรมิให้ใกล้ชิดคุ้นเคยกัน เช่น การยิงกระสุน และห้ามมิให้ราษฎรมาเฝ้ารับเสด็จ ก็ทรงยกเลิกโดยสิ้นเชิง ทรงป่าวร้องพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ประชาชนมาเฝ้ารับเสด็จชมพระบารมีได้ตามความพอใจ ทรงอธิบายเสียด้วยซ้ำว่าหากทรงพบผู้ที่ทรงรู้จักคุ้นเคย ก็จะได้ทรงทักทายบ้าง ตัวอย่างเหล่านี้แสดงถึงพระราชอัธยาศัยและพระบุคลิกภาพ “ความเป็นมนุษย์” ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างถ่องแท้

ในประเด็นเดียวกันนี้ อาจารย์ ดร.ชัชพล ไชยพร ผู้ทรงคุณวุฒิ มีความเห็นเพิ่มเติมว่า

“พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนโลกทัศน์อย่างเท่าที่อาจทำให้ผู้คนรู้สึกถึงความขมขื่นหลังนำเกรงขามหรือความเห็นห่างระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับราษฎร อย่างชนิด “พลิกหลักการ” ให้กลับกลายเป็นความใกล้ชิดและให้เกิดความไว้นื้อเชื่อใจกันและกัน ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ “เข้าถึง” พระองค์ได้โดยง่าย ไม่ว่าจะด้วยการประกาศให้ราษฎรออกเฝ้าฯ รับเสด็จ เวลาที่มีขบวนเสด็จผ่าน, การเอาพระราชหฤทัยใส่เสด็จออกทรงรับฎีการ้องทุกข์จากราษฎรอย่างสม่ำเสมอด้วยพระองค์เอง, การพระราชทานสิทธิให้ราษฎรได้เข้าถึงและรับรู้กฎหมาย เปลี่ยนจากหลักการเดิมที่กฎหมายเป็นของลึกลับสูงส่งที่รักษาอยู่ในเขตอาณาของหลวง ไม่พียงที่ราษฎรจะรับรู้ตลอดจนการออกประกาศพระบรมราชโองการต่างๆ ที่ใช้ถ้อยคำเข้าใจง่าย สอดแทรกพระอารมณ์ขันบ้าง หรือสำนวนปากที่จะทำให้ราษฎรเข้าใจซึมซาบได้ง่ายกว่าพระราชกำหนดกฎหมายยุคเก่าที่ใช้คำแข็งขังอลังการเหลือวิสัยที่ราษฎรจะเข้าใจได้ตลอด ตัวอย่างเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นว่าทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในลักษณะ “ปรับตัว” ให้ดำรงอยู่ได้ตามกาลเทศะที่เปลี่ยนไป ยิ่งโดยเฉพาะท่ามกลางกระแสลัทธิจักรวรรดินิยมซึ่งต้องประสานสัมพันธ์กับนานาประเทศ

มากขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ การวางพระองค์และวางรูปแบบสถาบันพระมหากษัตริย์ให้มีความทันสมัย คล้อยไปในลักษณะอย่างตะวันตกมากขึ้น ก็เป็นวิถีสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเล็ง คำนึงพระบรมราโชบายเพื่อควมมีประสิทธิภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ ในอันที่จะเป็นเสาเอก ของการรักษาความมั่นคงทั้งภายนอกและภายในประเทศให้ดำรงอยู่ได้”

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีผลกระทบต่อแนวความคิดในเรื่องสถาบัน และพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ คือการที่ทรงตัดสินใจยอมรับว่าภัยคุกคามของแผ่นดินในเวลานั้นคือภัยจาก “ข้างฝรั่ง” บิบบ คิงที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทำนายไว้ทุกประการ ทรงตระหนักดีว่า อำนาจคุกคามของ “ฝรั่ง” ที่จะมาสู่บ้านเมืองนั้นจะต้องรุนแรงและเกินกำลังที่จะต้านทานได้ ด้วยเหตุที่ ทรงสนพระทัยศึกษาเรื่องราวของชาติตะวันตกมาเป็นเวลาช้านาน การที่ทรงยอมรับเช่นนั้นทำให้ทรง พระราชดำริให้มีการเปลี่ยนแปลงในสิ่งต่างๆ หลายสิ่งหลายอย่างที่ทรงเชื่อว่าจะเป็นเครื่องคุ้มภัย หรือ บรรเทาความร้ายแรงของภัยที่มาจาก “ข้างฝรั่ง” อาทิ เช่น การยอมรับเอาวัฒนธรรมประเพณี แบบ ฝรั่งเข้ามาใช้ ซึ่งออกจะเป็นเรื่องใหญ่ในเวลานั้น การที่จะต้องยอมรับเอาประเพณีวัฒนธรรมของฝรั่ง มาใช้บ้างนั้น ก็เพื่อให้ฝรั่งเห็นว่าชาติไทยมิใช่เป็นชาติที่ป่าเถื่อน แล้วอ้างเอาความป่าเถื่อนนั้นเป็น เหตุผลของการที่จะใช้กำลังรุกรานเพื่อช่วยเหลือ เช่นที่ชาติฝรั่งหลายชาติได้กระทำอยู่กับประเทศอาณานิคมของตนหลายประเทศในเวลานั้น ผลจากการที่ทรงยอมรับวัฒนธรรมของฝรั่งก็ดี การที่ทรงศึกษา และทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวความคิดแบบฝรั่งก็ดี ทำให้ไทยสามารถประทับระครองรักษาเอกราช ของบ้านเมืองมาได้จนทุกวันนี้ ทรงทราบดีว่าครั้ง เซอร์ เจมส์ บรูค (Sir James Brooke) เข้ามาเจรจา ขอแก้ไขสนธิสัญญากับไทยที่ทำไว้ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว ต้องกลับไปอย่างไม่สมหวังนั้น อังกฤษจะต้องใช้กำลังบีบบังคับอย่างแน่นอน ซึ่งก็เป็นความจริงเพราะรัฐบาลอังกฤษได้มีคำสั่งให้ใช้ กำลังกับไทยได้ แต่ด้วยพระปรีชาสามารถ ทรงต่อรองให้ไทยได้มีโอกาสแก้ไขสัญญาได้ในที่สุด สัญญานี้มีข้อเสียเปรียบหลายประการ และข้อเสียเปรียบนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องเอกราชใน ทางการศาล ที่ว่าฝ่ายไทยยอมให้กงสุลอังกฤษมีอำนาจพิจารณาตัดสินคดีความต่างๆ ซึ่งคนในบังคับ อังกฤษเป็นจำเลย ทั้งในคดีแพ่ง และคดีอาญา เป็นข้อเสียเปรียบที่กระทบกระเทือนต่อพระราชอำนาจ ของพระมหากษัตริย์ที่มีมาแต่เดิม ในเรื่องการตัดสินพิจารณาโทษโดยตรง แต่ด้วยเหตุที่ทรงเล็งเห็นการณ์ ไกล จึงทรงยอมโดยไม่หวั่นไหวกับความรู้สึกที่เกิดขึ้นกับพระองค์เองหรือแก่ประชาชนว่าบัดนี้ใน บ้านเมืองนั้นมีอิทธิพลอื่น ซึ่งมีอำนาจเหนือกว่าพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นอำนาจ สูงสุดของประเทศมาแต่เดิมแล้ว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเปี่ยมไปด้วยพระเมตตาคุณ และพระมหากรุณาธิคุณต่ออาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ ตลอดระยะเวลาแห่งรัชสมัย พระองค์ได้ทรงวางระเบียบแบบแผนในด้านการยุติธรรม และการปกครองให้เป็นระเบียบ และยังประโยชน์ให้แก่ราษฎร โดยรอบคอบรัดกุม พระองค์ทรงเป็นที่รักและเคารพของราษฎรเป็นที่ยิ่ง ความรักและความเคารพที่ราษฎรถวายแด่พระองค์นั้น ทำให้ทรงมีพระบรมเชษฐานุภาพสามารถบังคับบัญชาการทั้งปวงให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ได้ รัชสมัยของพระองค์เป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของการสร้างความจงรักภักดีในหมู่ราษฎร ความจงรักภักดีเมื่อเกิดขึ้นโดยพร้อมเพรียงกัน ก็เป็นสิ่งซึ่งสร้างพระราชอำนาจให้แก่องค์พระมหากษัตริย์ เป็นพระราชอำนาจที่เกิดขึ้นเพราะความเคารพรักมากกว่าความเกรงกลัว เป็นพระราชอำนาจที่เกิดขึ้นเพราะเล็งเห็นถึงความตั้งพระทัยที่จะให้ราษฎรเป็นสุข ราษฎรทั้งปวงจึงได้พร้อมใจยินยอมที่จะปฏิบัติตามพระราชประสงค์ หรือพระบรมราชโองการด้วยความยินดี มิใช่ด้วยความเกรงกลัว และการใช้พระราชอำนาจโดยประการนี้ได้ก้าวขึ้นสู่ความสำเร็จขั้นสูงสุดในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โดยสรุปแนวคิดเกี่ยวกับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้ก้าวเข้าสู่จุดเริ่มต้นแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ นับแต่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงในจุดที่สำคัญคือ เปลี่ยนแนวความคิดในการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ จากการใช้พระราชอำนาจสูงสุดสมบูรณ์ทุกประการไปสู่การกระจายพระราชอำนาจและการยอมรับให้ขุนนางหรือข้าราชการทั้งปวงได้มีสิทธิมีส่วนในการบริหารประเทศร่วมกับองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เนื่องมาจากการที่องค์พระมหากษัตริย์เองทรงเล็งเห็นคุณประโยชน์อันเกิดแก่บ้านเมือง ถ้าบรรดาขุนนางทั้งหลายได้มีส่วนแสดงความคิดเห็นร่วมในการบริหารประเทศ กับทั้งมาจากเหตุที่อิทธิพลจากต่างชาติที่มีกำลังกล้าแข็งกว่าได้ก้าวเข้ามาสู่ภูมิภาคแถบนี้ของโลก และนับจากรัชสมัยนี้เป็นต้นไป การเปลี่ยนแปลงที่เพิ่งเกิดขึ้นในรัชกาลนี้ก็ได้ขยายตัวกว้างขวางออกไปในหลายด้าน พร้อมกับความเจริญเติบโตของบ้านเมือง การเพิ่มขึ้นของประชากร และการขยายตัวทางเศรษฐกิจการค้า ตลอดจนการวิทยาการทั้งหลายด้วย

3. ข้อวิเคราะห์

แนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความเป็นรูปธรรมชัดเจนมากขึ้นเมื่อกาลเวลาล่วงผ่านไป เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นผ่านพิภพ พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ก็ได้ทรงดำเนินตามรอยสมเด็จพระบรมราชชนก ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเมืองไทยในหลายๆ ด้านจนหลายคนกล่าวว่า ทรงวางรากฐานและเตรียมความพร้อมสำหรับเมืองไทยที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขในวันข้างหน้า แนวพระราชดำริหรือแนวคิดในเรื่องนี้มาปรากฏผลเป็นรูปธรรมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเป็นพระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเปลี่ยนแปลงการปกครองที่เกิดขึ้นเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พุทธศักราช 2475 เปิดศักราชใหม่ให้เมืองไทยก้าวเข้าสู่การเป็นประชาธิปไตยตามรูปแบบอย่างเป็นทางการ

บทที่ 5

สรุปการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

รัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญระหว่างสยามประเทศในยุคดั้งเดิม กับสยามประเทศในยุคใหม่ จากการศึกษาทางประวัติศาสตร์เราจะพบว่า ร่องรอยและอิทธิพล ความคิดและวัฒนธรรม ตามแบบจารีตนิยมดั้งเดิมของกรุงศรีอยุธยายังคงมีอิทธิพลสูงเด่นในช่วงสามรัชกาลแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ จริงอยู่ว่ามีความเปลี่ยนแปลงหรือผิดแผกแตกต่างจากรายละเอียดของความคิดและวัฒนธรรมที่มีสืบเนื่องมาจากครั้งกรุงศรีอยุธยาอยู่บ้าง แต่ก็เป็นการปรับเปลี่ยนแต่เพียงเล็กน้อย รัชกาลของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชต่อเนื่องมาจนถึงรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีความยึดโยงกับค่านิยมและวัฒนธรรม “ครั้งบ้านเมืองดี” อันหมายถึงยุคสมัยที่มีกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีอยู่นั่นเอง ที่เป็นดังนี้ก็ไม่น่าแปลกใจ เพราะต้องไม่ลืมว่าผู้ที่ช่วยกันสร้างกรุงเทพมหานครหรือกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเมื่อพุทธศักราช 2325 นั้น ล้วนแต่เป็นผู้ที่มีกำเนิดและเติบโตมาพร้อมด้วยภาพพิมพ์ใจจากความรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น เมื่อกรุงศรีอยุธยาต้องสูญสลายไปท่ามกลางกองเพลิงในสงครามเมื่อพุทธศักราช 2310 การสร้างกรุงใหม่ในเวลาอีก 15 ปีต่อมา จึงใช้ความพยายามอย่างเต็มที่ที่จะสร้างกรุงศรีอยุธยาที่คุ้นเคยขึ้นมาใหม่ให้จงได้ แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นทรงราชย์นั้น วันเวลาได้ผ่านไปกว่าหนึ่งชั่วคนแล้ว อาจกล่าวได้ว่าผู้คนที่ทันเห็นเหตุการณ์ครั้งกรุงศรีอยุธยาน่าจะหมดตัวลงแล้ว ประจวบสมักันกับที่อิทธิพลของโลกตะวันตกซึ่งเป็นยุคของการล่าอาณานิคมกำลังคืบคลานเข้ามา ในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดินแดนบางส่วนของพม่าได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษไปแล้ว ในขณะที่ฝรั่งเศสซึ่งเป็นชาติมหาอำนาจฝ่ายตะวันตกอีกชาติหนึ่งก็เริ่มคืบคลานเข้ามามีอิทธิพลในคาบสมุทรอินโดจีน การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงอาจกล่าวได้ว่าสยามประเทศกำลังต้องการปรับเปลี่ยนครั้งสำคัญ เพื่อพบและเผชิญกับวิกฤตยุคใหม่

เป็นโชควาสนาของเมืองไทยที่ผู้นำสยามประเทศพระองค์ใหม่คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประวัติและประสบการณ์ก่อนครองราชย์ผิดแผกกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนเป็นอันมาก เพราะคงไม่เป็นการเกินเลยถ้าจะกล่าวว่าจะต้องทรงผิดหวังครั้งใหญ่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยผู้ทรงเป็นพระราชบิดาเสด็จสวรรคต และพระองค์เองซึ่งอยู่ในฐานะที่น่าจะ

ได้รับราชสมบัติกลับต้องดำรงอยู่ในภิกษุภาวะอยู่นานถึง 27 ปีตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ช่วงเวลานั้นเองก็กลับมีคุณในภายหลังอย่างเด่นชัด เพราะได้ทรงคุ้นเคยกับราษฎรอย่างไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดทรงได้รับโอกาสเช่นนี้มาก่อน ได้ทรงศึกษาวิชาการต่างๆ ทั้งฝ่ายพระพุทธศาสนาและฝ่ายโลกตะวันตกจนชำนาญ ทรงสามารถอ่าน เขียน และรับสั่งภาษาอังกฤษได้ เป็นเหตุให้สามารถทรงพระอักษรหนังสือภาษาต่างประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาอังกฤษได้โดยไม่มีอุปสรรค ทำให้ทรงรู้จักและทรงเข้าใจโลกได้กว้างขวาง ปัจจัยเหล่านี้เมื่อนำมารวมเข้าด้วยกันกับประสบการณ์และความรู้เดิมที่ทรงได้รับในฐานะเจ้าฟ้าชายราชกุมาร ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เป็นของพระองค์เอง ไม่ซ้ารอยกับความคิดเทวราชาหรือธรรมราชาที่มีมาแต่เดิม และเป็นรากฐานสำคัญสำหรับพระราชกรณียกิจและพระราชจริยวัตรตลอดเวลาที่ทรงครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินของเมืองไทย

1. สรุปการวิจัย

1.1 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1.2 วิธีดำเนินการวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยเริ่มต้นจากการศึกษาแนวความคิดทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ที่มีมาในสยามประเทศก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งเหตุการณ์การเมืองที่มีนัยสำคัญสองเหตุการณ์ คือ การปลดแผ่นดินเมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตคราวหนึ่ง และการปลดแผ่นดินเมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตอีกคราวหนึ่ง ประกอบกับการศึกษาพระราชประวัติส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่พระชาติกำเนิด การศึกษาอบรม และประสบการณ์ส่วนพระองค์ก่อนทรงผนวช ระหว่างที่ทรงดำรงสมณเพศ และเมื่อได้ทรงครองราชย์แล้ว โดยใช้เอกสารทางประวัติศาสตร์ เช่น พระราชพงศาวดารพระราชหัตถเลขา ประกาศที่เป็นกฎหมายในเอกสารทางราชการที่เกี่ยวข้อง รวมถึงตลอดถึงงานวิจัยวิทยานิพนธ์ และหนังสือทางวิชาการ ที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้เรียบเรียงค้นคว้าขึ้น พร้อมทั้งการสัมภาษณ์

ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความสนใจและเชี่ยวชาญในด้านประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วนำข้อมูลเหล่านั้นมาจัดหมวดหมู่ วิเคราะห์ และนำมาใช้ ประโยชน์ในการนำเสนอข้อมูลเพื่อสนับสนุนสมมติฐานการวิจัยที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 1

1.3 ผลการวิจัย พบว่า

1.3.1 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วย สถาบันพระมหากษัตริย์ที่เป็นของพระองค์เอง แตกต่างไปจากแนวความคิดเดิมที่นับถือกันว่า พระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพหรือเป็นธรรมราชา จากประสบการณ์จริงที่ทรงพบทำให้ทรงได้ข้อสรุปว่าเหตุที่ได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินหรือพระมหากษัตริย์ของเมืองไทยนั้นเพราะ “มหาชนสโมสร นิกธรรมมติ” คืออาณาประชาราษฎรพร้อมใจกันยกย่องยินยอมให้ทรงดำรงตำแหน่งนั้น ไม่ใช่เพราะ บุญวาสนาบารมี หรือเทพคาบันดาลให้เป็นไป

1.3.2 จากแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวข้างต้น ทำให้พระราชกรณียกิจและพระราชจริยวัตรใน ฐานะพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นไปในลักษณะที่มีความใกล้ชิด และเข้าถึงจิตใจของราษฎรมากขึ้นกว่าแต่ก่อน มิได้ทรงถือราชาภิสิทธิ์ว่าทรงเป็นเจ้าของใหญ่ และทุกคนต้องยำเกรงต่อพระราชอำนาจ หากแต่ได้ทรงเตือนพระองค์เอง และแจ้งความแก่คนทั้งหลายอยู่เสมอว่า “พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์มิได้ยิ่งใหญ่ไปกว่าความสุขส่วนรวมในประเทศของ พระองค์”

2. อภิปรายผล

ถ้าจะย้อนกลับไปพิจารณาเหตุแนวพระราชดำริทางการเมืองการปกครองของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่า ทรงมีความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ สะท้อนความเป็นจริงเชิงประจักษ์ มิได้ทรงอ้างอิงสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือความเชื่ออันยากต่อการพิสูจน์ อาจจะเป็นเพราะ สาเหตุที่ได้ทรงผนวชอยู่ในภิกขุภาวะนานถึง 27 ปี และระหว่างนั้นได้ทรงศึกษาวิทยาการฝั่งตะวันตก หลากหลายแขนงกระมัง ทำให้ทรงเห็นความเป็นไปและความเปลี่ยนแปลงของโลกชัดเจน แม้ใน เหตุการณ์เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระองค์เองทรงได้รับเชิญเป็น พระมหากษัตริย์ ก็เพราะเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ประชุมเห็นพ้องต้องกัน แล้วไปกราบบังคมทูลเชิญ เสด็จเพื่อทรงลาผนวชมาจากวัดบวรนิเวศวิหาร ผู้คนทั้งหลายในแผ่นดินก็พากันมีน้ำใจชื่นชมโสมนัส

และยินยอมพร้อมใจกันอยู่ภายใต้พระบารมี ความจริงที่ทรงเห็นปรากฏแก่สายพระเนตรเป็นเช่นนี้จึงทรงอธิบายว่าได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินเพราะ “คนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง”

การที่ทรงเริ่มต้นพระราชทานพระบรมราชาธิบายเช่นนี้ และมีผลภาคปฏิบัติเป็นรูปธรรมเห็นได้ชัดเจนดังที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้น ทำให้สิ่งที่ปรากฏในแนวพระราชดำริไม่เลื่อนลอย ตรงกันข้ามสามารถปฏิบัติได้จริง แล้วซ้ำเสริมเพิ่มเติมด้วยพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ “ทรงคิดเห็น” ในแนวทางเดียวกัน แรกตั้งแต่ต้นรัชกาลก็ทรงยกเลิกธรรมเนียมหมอบคลาน ยกเลิกการไต่สวนลงโทษแบบจารีตนครบาล ทรงสืบสานพระราชปณิธานในสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะกระจายพระราชอำนาจไปสู่คณะบุคคลต่างๆ มากยิ่งขึ้นตามลำดับเวลา ได้ทรงตั้งคณะบุคคลขึ้นเพื่อถวายเป็นความคิดเห็นในรูปของการประชุมสภา ได้แก่ องคมนตรีสภาเสนาบดีสภา และรัฐมนตรีสภา อันเป็นรากฐานสำคัญของการปกครองระบอบประชาธิปไตยในเวลาต่อมา ทรงยอมลดพระราชอำนาจสิทธิขาดที่ทรงมีอยู่โดยชอบธรรมลง เช่น ทรงถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ร่วมกับกับคณะที่ปรึกษาโดยทรงอธิบายพระราชเหตุผลว่า จะทรงคิดอ่าน “ให้การทั้งปวงซึ่งเป็นการเจริญแก่บ้านเมืองสำเร็จไป” กล่าวโดยรวมพระราชดำริทางการเมืองการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผลกระทบโดยตรงต่อลัทธิเทวราชา ซึ่งสมมติองค์พระมหากษัตริย์เป็นเทวะหรือเป็นอวตารของพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของจักรวาล หากแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางแนวพระราชดำริเสียใหม่ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์เพราะราษฎรยกย่องให้เป็นที่ปกครองผสมผสานเข้ากันกับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่ทรงนับถือคุ้นเคยและคนไทยยกย่องว่าเป็นศาสนาประจำชาติสืบมาช้านาน แนวพระราชดำริที่เป็นรูปโฉมใหม่นี้ทำให้พระมหากษัตริย์ของประเทศไทยหรือเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นลงมา มิใช่สมมติเทพที่ทรงฤทธานุภาพล้นพ้นโดยหาขอบเขตมิได้ดั่งในบางประเทศ ตรงกันข้ามสมมติเทพของเมืองไทยต้องทรงใช้พระราชอำนาจทั้งปวงโดยคำนึงถึงปัจจุบันที่เป็นกรอบหรือข้อจำกัดแห่งการใช้พระราชอำนาจอีกมาก ได้แก่ ธรรมเนียมสำหรับผู้ครองแผ่นดินตามคำสอนในพระพุทธศาสนาประการหนึ่ง บทกฎหมายภายในที่เป็นข้อจำกัดพระราชอำนาจ ได้แก่ พระธรรมนูญศาลชั้นต้นเปรียบได้กับกฎหมายธรรมนูญของนักคิดฝ่ายโลกตะวันตก และกฎหมายระเบียบราชการบางบทที่วางกติกาในการใช้พระราชอำนาจให้เป็นไปในกรอบธรรมเนียมประการหนึ่ง สนธิสัญญาที่ไทยผูกพันกับนานาชาติอันเป็นผลจำกัดพระราชอำนาจในเรื่องการเก็บภาษีและการพิพาทจากคดีประการหนึ่ง และประการสุดท้ายคือความที่ทรงยับยั้งชั่งพระราชเหตุผลด้วยพระองค์เอง โดยทรงเห็นแก่ประโยชน์ของแผ่นดินและประชาชนเป็นสำคัญอีกประการหนึ่ง ด้วยเหตุทั้งหลายเหล่านี้จึงเป็นผลให้สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยมีลักษณะพิเศษ

และเป็นที่ยอมรับของมหาชนสืบต่อกันจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย แม้การเปลี่ยนแปลงการปกครอง ในปี พุทธศักราช 2475 จะเป็นผลให้การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สิ้นสุดลง แต่สถาบันพระมหากษัตริย์ซึ่งมีต้นทางความคิดมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังคงดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนเข้ากับรูปแบบการปกครองระบอบประชาธิปไตยได้อย่างสนิทสนมกลมกลืนตราบกระทั่งปัจจุบัน

อย่างไรก็ดี แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงอธิบายว่า ทรงได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเพราะ “คนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง” แต่ในทางวิชาการแล้วก็มีข้อต้องวิเคราะห์ต่อไปอีกชั้นหนึ่งว่า คำว่า “คนทั้งปวง” ที่ทรงอธิบายนั้นคือผู้ใดกันแน่ เพราะข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ปรากฏชัดว่าผู้ที่อยู่ในที่ประชุมในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต และเห็นพร้อมกันให้ไปกราบบังคมทูลอัญเชิญพระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นทรงราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่นั้น มีแต่เฉพาะเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ ไม่ปรากฏว่ามีราษฎรทั่วไปได้มีส่วนเกี่ยวข้องในการประชุมครั้งนั้น คำว่า “คนทั้งปวง” ที่ปรากฏในพระบรมราชาธิบายข้างต้นก็ดี คำว่า “มหาชนนิกรสโมสรสมมติ” ที่ปรากฏในพระปรมาภิไธยก็ดี ถ้าพิจารณาตามเหตุการณ์โดยเคร่งครัดแล้วก็อาจมีข้อเถียงได้ว่าประชาชนทั่วไปมิได้รู้เห็นกับการตัดสินใจทางการเมืองครั้งสำคัญในวันเวลาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต แต่ถึงกระนั้น เพื่อความเป็นธรรมและเป็นการวิเคราะห์ให้รอบด้าน ในอีกมุมหนึ่งอาจมีคำอธิบายว่า การที่ “คนทั้งปวง” หรือ “มหาชน” จะพร้อมใจกันยกย่องขอพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่พึ่งนั้น ไม่จำเป็นต้องแสดงออกด้วยการเข้าร่วมในการประชุมของเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเสมอไป ผู้วิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในยุคปัจจุบันไม่อาจย้อนอดีตไปสัมผัสกับความรู้สึกอันมีอยู่ทั่วไปในสังคมไทยในขณะนั้นได้ว่า มีความยินดีเพียงใดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับราชสมบัติ ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ผ่านพบกับเหตุการณ์และประสบการณ์นั้นด้วยพระองค์เอง

นอกจากนั้น สมควรอภิปรายเพิ่มเติมด้วยว่า แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ได้ทรงเริ่มต้นไว้ด้วยดีเช่นนี้แล้ว แต่ก็ไม่เป็นภาระง่ายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีและระบบราชการของประเทศที่สั่งสมมาช้านานหลายร้อยปี ได้รวดเร็วดังพระราชหฤทัย แม้ในรัชกาลต่อมาคือในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเป็นพระกุลทายาทและมีแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ทำนองเดียวกับพระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังต้องทรงรัฐโรที่จะเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีและระบบราชการของประเทศ ให้ดำเนินไปในลักษณะที่ค่อยเป็นค่อยไป มากกว่าที่จะเป็นการหักห้ามพร้าด้วยเข่า เพื่อหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากับทั้งเจ้านายและขุนนางบางจำนวนที่ยังคุ้นเคยกับขนบธรรมเนียมประเพณีและระบบราชการแบบเดิม

3. ข้อเสนอแนะ

3.1 ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

งานวิจัยชิ้นนี้แม้จะมีใช้งานวิจัยชิ้นแรกที่กำลังกล่าวถึงแนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ดี น่าจะกล่าวได้ว่างานวิจัยชิ้นนี้เป็นงานวิจัยที่มุ่งโดยตรงที่จะวิเคราะห์แนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้วิเคราะห์เจาะลึกในประเด็นเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์โดยตรงตามสมมติฐานของงานวิจัยเรื่องนี้

งานวิจัยเรื่องแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นความพยายามขั้นต้นที่จะวิเคราะห์ประเด็นเรื่องนี้ให้ชัดเจนและนำเสนอแง่มุมทางวิชาการเพิ่มเติมจากที่ผู้อื่นได้วางรากฐานไว้แล้ว ข้อค้นพบจากวิทยานิพนธ์เรื่องนี้จะเป็นประโยชน์ในการศึกษาเชิงลึกเกี่ยวกับพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์ หรือเรื่องอื่นต่อไป

3.2 ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

3.2.1 ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในมิติอื่นๆ เช่น แนวพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องการกระจายอำนาจที่เป็นของพระมหากษัตริย์แต่เดิมให้กับขุนนาง หรือประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ในกิจการบ้านเมือง

3.2.2 ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับแนวพระราชดำริทางการเมืองว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์ของพระกุลทายาทในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร (2529) *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 1* กรุงเทพมหานคร รุ่งศิลป์การพิมพ์
- กระทรวงยุติธรรม (2546) *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน* วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพมหานคร เอส ซี พรินท์ แอนด์ แพค
- คีฤกษ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์ และคณะ (2551) *ลักษณะไทย ภูมิหลัง พิมพ์ครั้งที่ 3* กรุงเทพมหานคร ไทยวัฒนาพานิช
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ (2547) “พระบรมราชาธิบายเรื่องดาวหาง” ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* กรุงเทพมหานคร สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
- _____ (2548) “ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394” ใน *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* กรุงเทพมหานคร องค์การค้าของคุรุสภา
- _____ (2550) “สำเนาพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ” ใน *พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* กรุงเทพมหานคร อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ (2547) *เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา (2547) *เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย
- _____ (2547) *พระราชนิพนธ์คาถาพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป* แปลจาก *คาถาพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สังเขป* โดยพระญาณวิจิตร (สิทธิ โจนานนท์ เปรียญ) (2547) กรุงเทพมหานคร สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
- ชยกร แก้วมาก (2552) “การคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญภายใต้วัฒนธรรมทางการเมืองไทย” *วิทยานิพนธ์ปริญญานิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*

- ชลภูมิ บรรหาร (2552) “ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” สารนิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
- ชัชพล ไชยพร (2553, 26 เมษายน) รองคณบดีคณะนิติศาสตร์ อาจารย์ประจำคณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สัมภาษณ์โดย ชงทอง จันทรางศุ คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร
- ชาติรี ประกิตนทการ (2552) “คดีพระอินทร์สมัยรัชกาลที่ 1 : อุดมการณ์รัฐ พุทธศาสนา และสถาปัตยกรรม” *ศิลปวัฒนธรรม* 30, 6 (เมษายน): 79-97
- ณัฐวดี สุทธิสงคราม (2552) *กษัตริย์วังหน้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว* พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร สร้างสรรค์บุ๊คส์
- ณัฐวดี สุทธิสงคราม และขจร สุขพานิช (2547) *พระเกียรติประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยามหาโกษาธิบดี (2547) *พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3* พิมพ์ครั้งที่ 7 กรุงเทพมหานคร ครูสภาลาดพร้าว
- ชงทอง จันทรางศุ (2535) *การปฏิรูปภาษากฎหมายไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* กรุงเทพมหานคร อักษรสัมพันธ์
- _____. (2550) *ในกำแพงแก้ว* พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร เอส ซี พรินท์ แอน แพค
- _____. (2553) *ของสวยของดีครั้งแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง* พิมพ์ครั้งที่ 3 (แก้ไขเพิ่มเติม) กรุงเทพมหานคร เอส ซี พรินท์ แอน แพค
- นฤมล ชีวัฒน์ (2525) “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*
- ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา (2547) “เรื่องราวประวัติในรัชกาลที่ 4 ตั้งแต่แรกทรงพระผนวชตลอดสวรรคาลัย” ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* กรุงเทพมหานคร สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
- _____. (2547) *พระราชประวัติในรัชกาลที่ 4* นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย
- _____. (2553) *ทศพิชราชธรรมจรรยาทิกถา* กรุงเทพมหานคร เอส ซี พรินท์ แอนด์ แพค

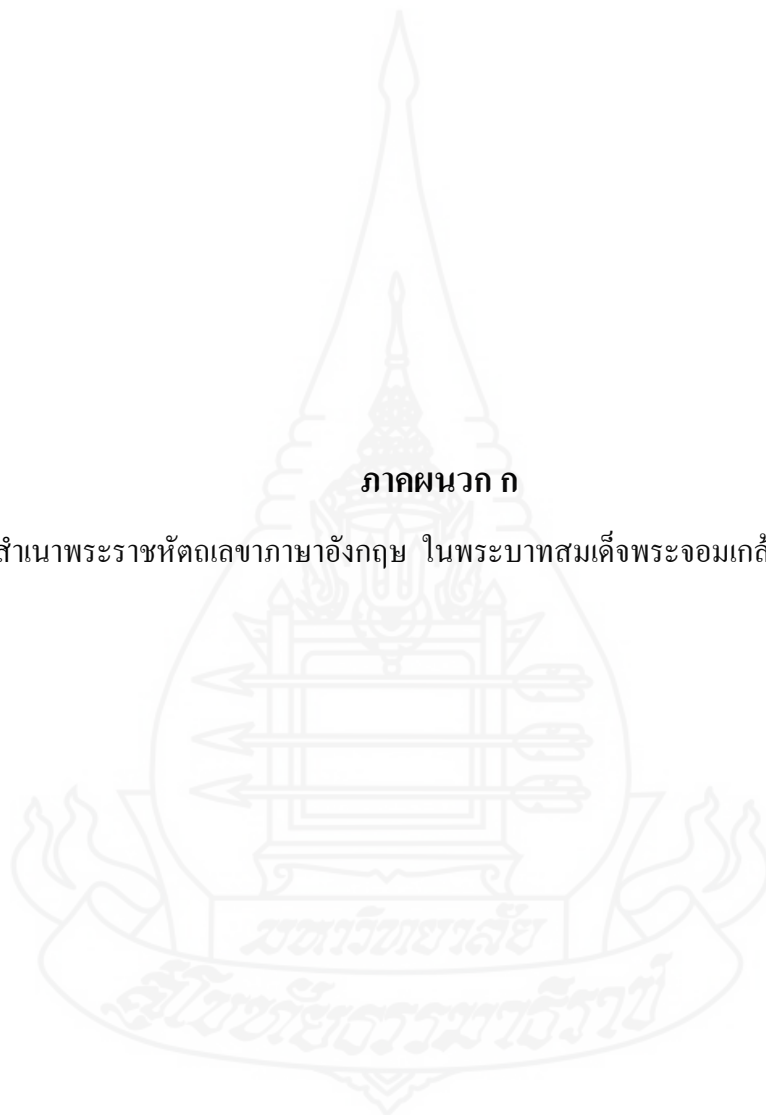
- รัตน์ะ หว่าละ (2552) “การสถาปนาอำนาจรัฐสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2411-2453 กรณีศึกษาจังหวัดแม่ฮ่องสอน” วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
- วอลเตอร์ เอฟ เวลลา *แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ* แปลจาก Siam Under Rama III โดย นิจ ทองโสภิต (2530) กรุงเทพมหานคร กรมศิลปากร
- วีรวัลย์ งามสันติกุล (2547) “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการแซ่ยิด” ใน *ศุภวัน-ศุภวาร จุลพิจารณา* กรุงเทพมหานคร เฟื่องฟ้า
- ศุภวัน เกษมศรี, พลตรี หม่อมราชวงศ์ (2548) “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับความเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์สยามประเทศ” *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์* 27 (มกราคม-มิถุนายน): 1-14
- _____. (2553, 1 เมษายน) สัมภาษณ์โดย ธงทอง จันทรางศุ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร
- ส.พลายน้อย (2553) *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร พิมพ์คำ
- สุทธิศักดิ์ ระบอบ สุขสุวรรณนท์ (2552) “ตามรอยสืบหาบรรพบุรุษต้นราชวงศ์จักรี” *ศิลปวัฒนธรรม* 30, 8 (มิถุนายน): 79-92
- อकिन รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์ *สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416* แปลโดย ปรายทอง ลีริสุข, หม่อมราชวงศ์ และพรรณิ นัตรพลรักษ์ (2521) กรุงเทพมหานคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์ (2550) “แนวคิดทางการเมืองและสังคมของไทย 1” ใน *ประมวลสาระชุดวิชาแนวคิดทางการเมืองและสังคม* หน่วยที่ 5 หน้า 265-302 นนทบุรี สาขาวิชา รัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
- อานนท์ อากาภิรม (2545) *รัฐศาสตร์เบื้องต้น* พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร โอ.เอส.พรีนติ้ง เฮ้าส์
- เอ บี กริสโวลด์ *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* แปลโดย สุภัทติศ ดิศกุล (2547) นครปฐม มหามกุฏราชวิทยาลัย

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

สำเนาพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

Circular on Clarification of Rumour against the King of Siam

When the general rumour was and is spread out from Siam, circulated among the foreigners to Siam, chiefly Europeans, Chinese & c., in three points:--

1. That Siam is under quite absolute Monarchy. Whatever her Supreme Sovereign commanded allowed & c., all cannot be resisted by any one of his subjects.
2. The Treasury of the Sovereign of Siam, was full of money, like a mountain of gold and silver; Her Sovereign most wealthy.
3. The present reigning Monarch of Siam is shallow minded and admirer of almost everything of curiosity, and most admirer of European usages, customs, sciences, arts and literature & c., without limit. He is fond of flattering term and ambitious of honor, so that there are now many opportunities and operations to be embraced for drawing great money from Royal Treasury of Siam & c.

The most many foreigners being under belief of such general rumour, were endeavoring to draw money from him in various operations, as alluring him with valuable curiosities and expectations of interest, and flattering him, to be glad to them, and deceiving him in various ways; almost on every opportunity of Steamer coming to Siam, various foreigners partly known to him and acquainted with him, and generally unknown to him, boldly wrote to him in such the term of various application, and treatment, so that he can conclude that the chief object of all letters written to him, is generally to draw money from him, even unreasonable. Several instances and testimonies can be shown for being example on this subject—the foreigners letters addressed to him, come by every one steamer of Siam, and of foreign Steamers visiting Siam; 10 and 12 at least and 40 at highest number, urging him in various ways; so he concluded that foreigners must consider him only as a mad king of wild land.

He now states that he cannot be so mad more, as he knows and observes the consideration of the foreigners towards him. Also he now became of old age, and was very sorry to lose his principal members of his family namely, his two Queens, and his younger brother the late Second King, and his late second son and beloved daughter, and moreover now he fears of sickness of his eldest son, he is now unhappy and must solicit his friends in correspondence and

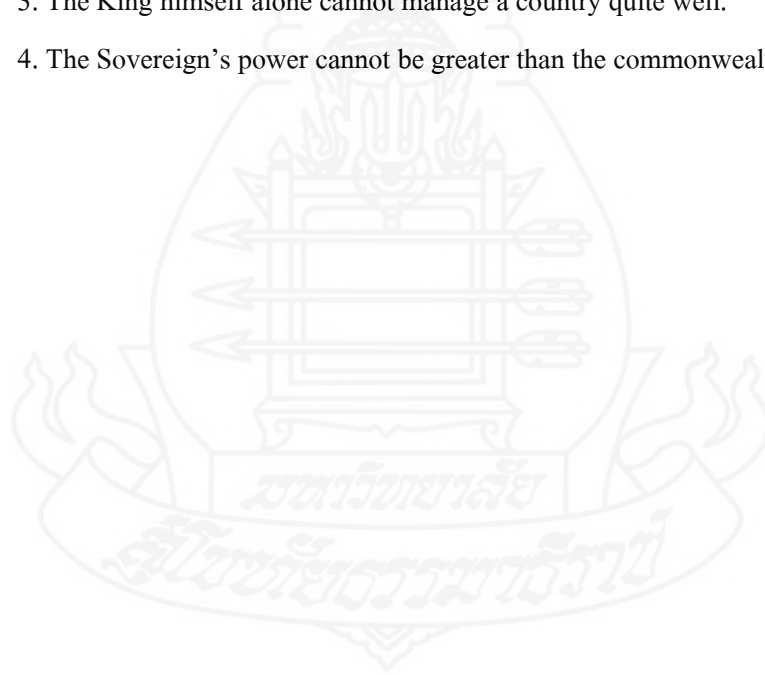
others who please to write for the foresaid purpose, that they should know suitable reason in writing to him, and shall not urge him as they would urge a mad man! And the general rumours forementioned are some exaggerated and some entirely false; they shall not believe such the rumours, deeply and ascertainedly.

N.B.—1. The usual price of every thing always required for consumption is spread always in the market, and the cost of work and usual employ in any country is strong testimony of the commonwealth of that country.

2. The Sovereign of that country cannot confine greater collection of money than that they may be agreed to him by His Ministry, servants and people, and he cannot always keep such confinement of money concealed from knowledge of others in his country, from whom rebellion, insurgence and hating, he ought to bear, and from whose consent and agreement he has obtained supremacy, and under whose combined or unanimous protection he lives happily with his family.

3. The King himself alone cannot manage a country quite well.

4. The Sovereign's power cannot be greater than the commonwealth of his country.

คำแปลพระราชหัตถเลขาเป็นภาษาไทย

ประกาศแก้ข่าวลือเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดินสยามรัชกาลที่ 4

มีข่าวลือแพร่สะพัดไปจากกรุงสยาม กล่าวกันในหมู่ชาวต่างประเทศโดยเฉพาะชาวยุโรปและชาวจีน ฯลฯ มีอยู่ 3 เรื่องด้วยกัน ดังนี้

1. กรุงสยามอยู่ภายใต้อำนาจสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไม่ว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหญ่จะมีพระบรมราชโองการมาประการใดก็ต้องปฏิบัติตาม จะคัดค้านมิได้ไม่ว่าจะเป็นราษฎรผู้ใดก็ตาม

2. ในท้องพระคลังของพระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุงสยามนั้น เต็มไปด้วยเงิน ประหนึ่งภูเขาทองและเงิน และเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่มั่งคั่งที่สุด

3. พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองกรุงสยามองค์ปัจจุบัน มีพระทัยคับแคบและทรงนิยมสิ่งของทั้งหลายที่แปลก ๆ ทรงโปรดธรรมเนียม ประเพณี วิทยาศาสตร์ ศิลป และวรรณคดี ฯลฯ ของชาวยุโรปโดยไม่มีขอบเขต พระองค์ยังทรงพอพระราชหฤทัยถ้อยคำประจบ และทะเลาะทอานในพระเกียรติ ดังนั้น ในขณะนี้จึงเป็น โอกาสอันดียิ่งที่จะทำการกอบโกยเอาเงินทองจำนวนมากจากท้องพระคลังของกรุงสยาม ฯลฯ

ชาวต่างประเทศทั้งหลายที่เชื่อคำเล่าลือตามนี้ ก็พยายามจะดูดคิงเงินจากพระองค์ ด้วยการปฏิบัติต่าง ๆ ดังเช่นล่อลวงพระองค์ด้วยของแปลก ๆ โดยหวังว่าจะได้รับประโยชน์ และยกยอพระองค์เพื่อให้โปรดปรานแล้วจะได้หลอกลวงพระองค์ด้วยวิธีการต่าง ๆ เกือบทุกที่ขั้วแมล์ที่เรือกลไฟเข้ามายังกรุงสยาม ชาวต่างประเทศทั้งหลายที่ทรงรู้จักและคุ้นเคยเพียงเล็กน้อยก็ดี และที่ไม่ทรงรู้จักเลยเป็นส่วนมากก็ดี ต่างก็กล้าที่จะถวายนหนังสือเป็นคำขอร้องด้วยประการต่าง ๆ ซึ่งพระองค์พอจะสรุปได้ว่า ข้อใหญ่ใจความของหนังสือทั้งหลายที่มีมาถวายนั้น โดยทั่วไปก็เพื่อต้องการเงินจากพระองค์ โดยไม่สมเหตุสมผล มีพยานหลักฐานหลายอย่าง ที่จะแสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างประกอบเรื่องนี้ได้ เช่น หนังสือของชาวต่างประเทศที่มีมาถวายนหนังสือนั้น มากับเรือกลไฟของสยามซึ่งมีอยู่ลำหนึ่ง และมากับเรือกลไฟต่าง ๆ ของชาวต่างประเทศที่เข้ามายังกรุงสยาม แต่ละคราวมีหนังสือเข้ามาตั้ง 10-12 ฉบับเป็นอย่างน้อย และ 40 ฉบับเป็นอย่างมาก ขอร้องรบกวนพระองค์ด้วยวิธีการต่าง ๆ จึงได้ทรงสรุปว่าชาวต่างประเทศเหล่านี้ ต้องคิดว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ผู้เสียสดีแห่งแผ่นดินอันป่าเถื่อนโดยแท้

บัดนี้ทรงมีรับสั่งว่า ไม่สามารถจะปล่อยให้เป็นอย่างนี้ได้อีก เท่าที่ได้ทรงทราบและสังเกตเห็นจากความคิดของชาวต่างประเทศที่มีต่อพระองค์ โดยที่พระองค์ก็ทรงเจริญพระชนมายุ

มากแล้ว และเศร้าสลดพระทัยที่ทรงสูญเสียพระราชวงศ์ชั้นใหญ่ ๆ เช่น พระราชินี 2 พระองค์ ถึง 2 ครั้ง สมเด็จพระอนุชา พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่สอง พระราชโอรสพระองค์ที่สอง และพระราชธิดาอันเป็นที่เสนาหา ยิ่งกว่านั้นก็ทรงหวาดเกรงต่อการประหารของพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ บัดนี้ พระองค์ไม่ทรงพระสำราญเลย จึงต้องทรงขอร้องต่อบรรดาพระสหายที่มีหนังสือติดต่อกันอยู่ และคนอื่น ๆ ด้วย ที่ชอบเขียนหนังสือมาถวายด้วยความประสงค์ดังกล่าว ควรจะรู้เหตุผลอันสมควรที่จะถวายหนังสือต่อพระองค์ และไม่ควรจะรบกวนพระองค์เหมือนอย่างที่เคยทำต่อคนเสียดสี และเรื่องข่าวลือต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้น บางเรื่องก็เกินความจริงและบางเรื่องก็เป็นเท็จทั้งหมด จึงไม่ควรจะเชื่อฟังคำเล่าลือเหล่านั้นอย่างลึกลับซึ่งโดยไม่พิเคราะห์ให้ถ่วงถี่

หมายเหตุ

1. ราคาโดยปกติของของทุกอย่างตามที่ตลาดยอมขึ้นอยู่กับการใช้การบริโภค ค่าแรงงานและค่าจ้างโดยปกติทั่ว ๆ ไป ไม่ว่าในประเทศใด เป็นเครื่องชี้ถึงความสุขส่วนรวมของประเทศนั้น ๆ
2. พระมหากษัตริย์ของแต่ละประเทศไม่สามารถจะรวบรวมเงินทองทรัพย์สินสมบัติ ได้มากไปกว่าที่พระองค์ได้รับ ด้วยความยินยอมของเสนาบดี ข้าราชการ และประชาชน และไม่สามารถจะรวบรวมเงิน โดยปิดบังจากการล่วงรู้ของผู้อื่นที่อยู่ในประเทศได้ มิฉะนั้นก็จะเกิดการขบถ การจลาจล และการเกลียดชังต่อพระมหากษัตริย์ ผู้ซึ่งทรงมีพระราชอำนาจได้ก็ด้วยความเห็นชอบ และยินยอมจากคนทั้งปวงในประเทศ ซึ่งให้ความคุ้มครองป้องกันพระองค์ โดยร่วมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน องค์พระมหากษัตริย์ก็จะทรงมีความสุขพร้อมด้วยพระราชวงศ์ทุกพระองค์
3. พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวไม่สามารถปกครองประเทศให้เป็นไปด้วยดีได้
4. พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ มิได้ยิ่งใหญ่ไปกว่าความสุขส่วนรวมในประเทศของพระองค์

คำอธิบายเพิ่มเติม

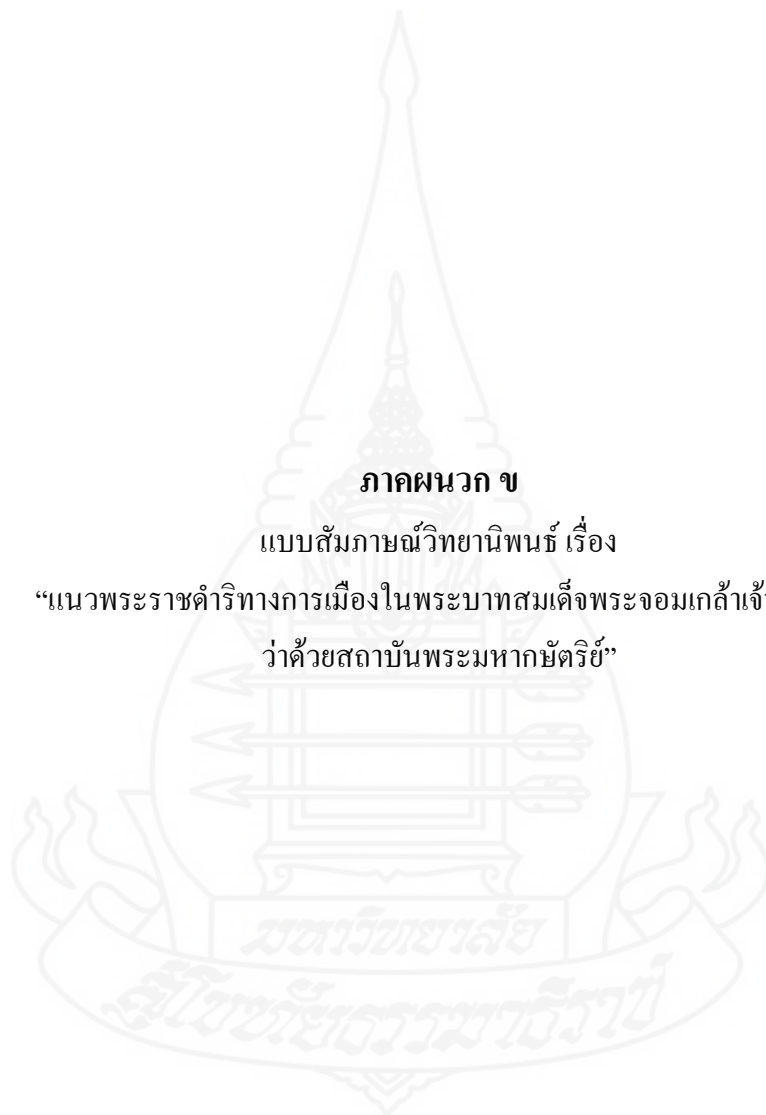
ข่าวที่ลือกันนี้เคยมีพระกระแสรับสั่ง เมื่อ พ.ศ.2409 ให้พระศรีสุนทรโวหาร (ภิก) เจ้ากรมพระอาลักษณ์ มีหนังสือไปถึงขุนศรีสยามกิจ (เนตร) ผู้ช่วยราชการกงสุลฝ่ายสยาม ณ เมืองสิงคโปร์ ให้แจ้งแก่พระพิเทศพานิชสยามพิชิตภักดี กงสุลสยาม ณ เมืองสิงคโปร์ ให้ทราบด้วยตามที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ รวมครั้งที่ 2 ฉบับที่ 13 ถ้อยคำสำนวนเป็นของพระองค์ท่านเอง ทรงกล่าวด้วยความรำคาญที่มีคนมารบกวน สมควรจะนำมาพิมพ์ประกอบไว้เพื่อให้เรื่องนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น พระองค์ทรงกล่าวว่า

“เพราะใครมีความประสงค์อย่างไร ก็เห็นว่าเป็นเครื่องมือที่จะพอให้เป็นไปตามประสงค์ เพราะคนพากันว่า เจ้าชีวิตเมืองไทยมั่งมีเงินทองมาก พอให้ออกด้วยของที่อยาก ก็คงเสียเงินให้ ชูให้กลัวด้วยของที่น่ากลัว ก็คงเสียเงินให้ อะไร ๆ ก็มีผู้มาพูดแทะจะเอารางวัลบ้าง แทะจะให้เสียเงินบ้าง ไม่สมประสงค์ก็ดิ้นรนไปต่าง ๆ

โอเจ้าชีวิตเมืองไทย พระราชทรัพย์เป็นกองใหญ่ มั่งมีมาก และมีอำนาจสิทธิ์ขาด มักอยากของประหลาด แต่จับลาดจี๋ตีน บ้ายูบ้ายอน่าพูดพอเอาเงินจริง คำนี้นายเนตรอยู่เมืองสิงคโปร์ นานแล้ว เห็นจะเชื่อไปบ้างดอกกระมัง คำภาอย่างนี้เป็นไรจึงหวนนึกไม่จิตเลย.....

หนังสือถวายเข้ามาเรือไฟคราวนี้ถึง 32 ฉบับ จึงมีอชยาศัยบ้างเถิด คำภาเช่นว่าก่อนนั้น ถึงว่ากันมากก็จริง จิตเสียบ้างเถิดที่แต่ราชการจะสิทธิ์ขาดคงอย่างไร ก็สุดแต่ท่านเสนาบดีเห็นพร้อมกันนั่นแหละ คำนี้เที่ยงแท้อย่าสนเท่ห์เลย”

ที่มา : กรมศิลปากร (2550) พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพมหานคร บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

ภาคผนวก ข

แบบสัมภาษณ์วิทยานิพนธ์ เรื่อง

“แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์”

แบบสัมภาษณ์วิทยานิพนธ์ เรื่อง
“แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์”

1. ท่านคิดว่าในช่วงเวลารัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) แนวความคิดเกี่ยวกับที่มาของสถาบันพระมหากษัตริย์ ตามแนวคิดสมมติเทวราช ที่ปรากฏชัดเจนในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานียังคงดำรงอยู่หรือไม่ ด้วยเหตุใด

2. ท่านคิดว่าเหตุการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นแต่เพียงพระเจ้าลูกยาเธอ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาที่เป็นสามัญชน ได้รับราชสมบัติเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต แทนที่ราชสมบัติจะตกได้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรสประสูติแต่สมเด็จพระอัครมเหสี สอดคล้องกับแนวคิดสมมติเทวราชหรือไม่

3. เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับราชสมบัติ เมื่อวิเคราะห์ในเรื่องแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์แล้ว ท่านเห็นว่ามียุทธศาสตร์ในเรื่องความคิดทางการเมืองอย่างไร

4. การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระเกียรติยศยกย่องสมเด็จพระอนุชาร่วมพระครุภักตร์ โภทรขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเกียรติยศยิ่งกว่าสมเด็จพระบวรราชเจ้าที่เคยมีมาแต่อดีต เมื่อวิเคราะห์ในเรื่องแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์แล้ว ท่านเห็นว่ามียุทธศาสตร์ในเรื่องความคิดทางการเมืองอย่างไร

5. จากการศึกษาพระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ และพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระดำริทางการเมืองเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นประการใด

6. ในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้อยพระวาจาที่ทรงสั่งเสียดราชการแผ่นดิน รวมทั้งข้อที่ทรงพระราชปริวิตกเกี่ยวกับการสืบราชสมบัติ ซึ่งได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายและข้าราชการทั้งหลาย ประลองดองปรึกษากันเชิญผู้ที่เหมาะสมควรขึ้นรับสิริราชสมบัตินั้น เมื่อวิเคราะห์ในเรื่องแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์แล้ว ท่านเห็นว่ามียุทธศาสตร์ในเรื่องความคิดทางการเมืองอย่างไร

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	นายชงทอง จันทรางศุ
วัน เดือน ปีเกิด	8 มิถุนายน 2498
สถานที่เกิด	เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร
ประวัติการศึกษา	2520 นิติศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยม) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523 ปริญญาโททางกฎหมาย (LL.M.) New York University 2523 เนติบัณฑิต สำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา 2529 นิติศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2535 นิเทศศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2544 ปริญญาบัตร วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร (วปรอ.4313)
สถานที่ทำงาน	สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา เขตดุสิต กรุงเทพฯ
ตำแหน่ง	เลขาธิการสภาการศึกษา

